

Mariola Hoszowska

(University of Rzeszów, Poland)

<https://orcid.org/0000-0003-1475-1561>

e-mail: mhoszowska@wp.pl

„Gorączka rzymska” – udział Wiktora Czermaka
w kampaniach naukowych
Akademii Umiejętności w Krakowie

„Roman Fever” – Wiktor Czermak’s Participation in the Scientific Campaigns
of the Academy of Learning in Krakow

ABSTRACT

This article is a contribution to the history of one of the most important initiatives of the Academy of Learning in Krakow, i.e. the Roman Expedition. The idea of organizing scientific trips to the eternal city was related to the opening of the Vatican Archive by Pope Leo XIII (1881). It was Stanisław Smolka (1854–1924), an outstanding medievalist, who was the originator and the first manager of the Expedition. Among his charges there was, Wiktor Czermak (1863–1913), a participant of the expeditionary campaigns of 1887–1888 and 1890–1891. This talented student of Ksawery Liske (1838–1891), who obtained his doctor’s degree at the Jagiellonian University (1887), had favorable conditions for further

PUBLICATION INFO					
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060		
THE AUTHOR’S ADDRESS: Mariola Hoszowska, the Institute of History of the University of Rzeszów, 16C Tadeusza Rejtana Avenue, Rzeszów 35-959, Poland					
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History of the University of Rzeszów					
SUBMITTED: 2021.09.20	ACCEPTED: 2022.05.06	PUBLISHED ONLINE: 2022.12.14			
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl			
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS		 EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES			

development of his scientific career in the town near Wawel. Thanks to the archival and library work undertaken on the River Tiber, he provided Polish science with important documents until the reign of Władysław IV and Jan Kazimierz. He combined his activity for the Academy with collecting materials for his own scientific studies. Foreign documents significantly influenced the critical image of the reign of the last Vasa. His stay in Rome and in other Italian cities contributed to the later successes of the Krakow historian.

Key words: Wiktor Czermak, Academy of Learning in Krakow, Roman Expedition, Jagiellonian University

STRESZCZENIE

Artykuł jest przyczynkiem do dziejów jednej z ważniejszych inicjatyw Akademii Umiejętności w Krakowie, to znaczy Ekspedycji Rzymskiej. Pomysł organizowania naukowych wypraw do wiecznego miasta wiązał się z otwarciem przez papieża Leona XIII Archiwum Watykańskiego (1881). Pomysłodawcą i pierwszym kierownikiem Ekspedycji był wybitny mediewista Stanisław Smolka (1854–1924). Wśród jego podopiecznych znalazł się m.in. Wiktor Czermak (1863–1913), uczestnik kampanii ekspedycyjnych z lat 1887–1888 i 1890–1891. Temu zdolnemu uczniowi Ksawerego Liskego (1838–1891), który uzyskał doktorat na Uniwersytecie Jagiellońskim (1887), stworzono w podwawelskim grodzie korzystne warunki dla dalszego rozwoju naukowej kariery. Dzięki podejmowanym nad Tybrem pracom archiwalnym i bibliotecznym przysporzył polskiej nauce ważnych dokumentów do czasów panowania Władysława IV i Jana Kazimierza. Aktywność na rzecz Akademii łączył z gromadzeniem materiałów do własnych studiów naukowych. Zagraniczne dokumenty w sposób istotny wpływały na krytyczny obraz panowania ostatniego z Wazów. Pobyt w Rzymie i innych włoskich miastach przyczynił się do późniejszych sukcesów krakowskiego historyka.

Słowa kluczowe: Wiktor Czermak, Akademia Umiejętności w Krakowie, Ekspedycja Rzymska, Uniwersytet Jagielloński

Wiktor Czermak (1863–1913)¹, jeden z najmłodszych uczniów wybitnego lwowskiego nowożytnika Ksawerego Liskego (1838–1891)², od

¹ W. Czermak rozpoczął edukację gimnazjalną w Drohobyczu i kontynuował w lwowskim Gimnazjum im. Franciszka Józefa. Latem 1882 r. zapisał się na Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Lwowskiego i studiował pod kierunkiem K. Liskego do 1887 r. Był to jedyny profesor, którego zajęcia wybierał konsekwentnie przez wszystkie lata studiów we Lwowie. Uczestniczył wyłącznie w seminarium K. Liskego. Державний архів Львівської області [dalej: DALO], фонд [dalej: f.] 26, опис [dalej: op.] 15, справа [dalej: spr.] 717, k. 67–68.

² Zob. m.in.: A. Kawalec, *U początków modernizacji studium historycznego na Uniwersytecie Jagiellońskim. Starania Ksawerego Liskego i Wincentego Zakrzewskiego o katedrę historii powszechnej na UJ*, „Kwartalnik Historyczny” 2020, 127, 3, s. 571–598; eadem, *Seminarium historii powszechnej Ksawerego Liskego*, w: *Historia. Ciągłość i zmiana. Studia ofiarowane Profesorowi Jerzemu Maternickiemu*, Rzeszów 2016, s. 77–88; J. Maternicki, *Złote lata historiografii polskiej we Lwowie*, Rzeszów 2015, s. 92–93, 100–102, 105–108, 111–124; idem, *Polskie szkoły historyczne we Lwowie w XIX w.*, w: *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. 3, red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, Rzeszów 2005, s. 39–44; V. Julkowska, *Ksawery*

1887 r. związał swój los z krakowskim środowiskiem historycznym. Znajdując oparcie w Akademii Umiejętności w Krakowie oraz Uniwersytecie Jagiellońskim, wspinał się po kolejnych szczeblach naukowej kariery zwieńczonej w 1906 r. tytułem profesora zwyczajnego i objęciem prestiżowej katedry historii Polski po Stanisławie Smolce³. I chociaż kariera Czermaka nie była równie spektakularna jak poprzednika: wybitnego mediewisty, który w wieku 22 lat został profesorem, osiągnięcie profesury nadzwyczajnej w 36., a zwyczajnej w 43. roku życia trudno uznać za porażkę⁴. Dlatego warto postawić pytanie o źródła sukcesu przybyłego ze Lwowa badacza: przede wszystkim przesłanki naukowe⁵, wpisujące się w szerszy kontekst rywalizacji szkół i środowisk historycznych na ziemiach polskich pod zaborami, oraz atuty absolwenta Uniwersytetu Lwowskiego, które sprawiły, że w podwawelskim grodzie znalazł naukową przystań. Pytanie jest o tyle istotne, że rzuca światło na kryteria doboru młodej kadry naukowej w warunkach politycznej niesuwerenności oraz podporządkowania galicyjskich uniwersytetów władzom wiedeńskim⁶.

Liske (1838–1891), w: *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, [t. 1], red. J. Maternicki przy współpracy L. Zaszkilniaka, Rzeszów 2007, s. 181–200.

³ Smolka w wieku 37 lat został sekretarzem generalnym AU (funkcję pełnił do 1902 r.), zaś cztery lata później rektorem UJ. Szerzej zob. J. Wyrozumski, *Smolka Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 39, Warszawa–Kraków 1999–2000, s. 320–325; H. Barycz, *Stanisław Smolka w życiu i nauce*, Kraków 1975.

⁴ Dla przykładu poprzednik Czermaka na katedrze historii Austrii, Anatol Lewicki, został profesorem w wieku 42 lat. U. Perkowska, *Kształtowanie się zespołu naukowego w Uniwersytecie Jagiellońskim (1860–1920)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975. Na Wydziale Filozoficznym nominację profesorską w ciągu 5 lat od habilitacji uzyskało 72 docentów, 10 lat – 29 osób, 15 lat – 9 i ponad 15 lat – 5. Jerzy Mycielski czekał na katedrę 16 lat, Włodzimierz Demetrykiewicz – 14, Jan Ptaśnik – 12, a wybitny badacz Mikołaja Kopernika – Ludwik Antoni Birkenmajer – aż 38. *Ibidem*, s. 72–74.

⁵ O warunkach pobytu Czermaka w Italii oraz odbiorze otaczającego go świata zob. M. Hoszowska, *Wpływ podróży na dynamikę życia wybranych uczniów Ksawerego Liskego*, „Gallicja. Studia i Materiały” 2020, 6, s. 193–196.

⁶ *Katedra Historii Polskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim – odniesienia, interpretacje, pamięć*, red. K.K. Daszyk, T. Kargol, Kraków 2019; *Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku)*, red. J. Maternicki, J. Pisulińska, L. Zaszkilniak, Rzeszów 2016; J. Maternicki, *Złote; Academia Militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, red. A. Redzik, Kraków 2015; M. Stinia, *Uniwersytet Jagielloński w latach 1871–1914. Modernizacja procesu nauczania*, Kraków 2014; *Universitati Leopoliensis trecentisimum Quinquagesimum anniversarium suae fundationis celebranti im memoriam*, red. W. Lohman, Kraków 2011; *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Filozoficznego*, red. J. Dybiec, Kraków 2000; S. Brzozowski, *Zabór austriacki*, w: *Historia nauki polskiej*, t. 4, 1863–1918, red. B. Suchodolski, Z. Skubała-Tokarska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 68–107, 240–263; L. Finkel, S. Starzyński, *Historia Uniwersytetu Lwowskiego*, t. 1–2, Lwów 1894.

STUDIA NA UNIWERSYTECIE LWOWSKIM

Zainteresowania badawcze W. Czermaka ukierunkowane były na XVII stulecie narodowych dziejów, w szczególności panowanie Jana Kazimierza. Na wybór przez niego „srebrnego” wieku historii Polski wpłynął Liske. Po śmierci najzdolniejszego ucznia – przedwcześnie zmarłego Stanisława Lukasa (1855–1882), który w czasie uzupełniających studiów w Berlinie i Paryżu zgromadził w kopiach i wyciągach liczne dokumenty do epoki panowania Wazów oraz Michała Korybuta Wiśniowieckiego⁷ – lwowski profesor chciał, aby seminarzyści korzystali z pozostawionej przez niego spuścizny.

W okresie studiów na UL powstały dwie ważne prace Czermaka, które stały się podstawą jego doktoratu. Debiutancka *Przeprawa Czarnieckiego na wyspę Alsen* (1884) omawiała – opisywany m.in. przez Jana Chryzostoma Paska – słynny epizod wojny duńskiej we właściwych proporcjach i w ramach wielonarodowej: austriacko-brandenbursko-duńsko-polskiej operacji wymierzonej przeciwko Szwedom. Umiejętność jasnego kreślenia tła politycznego, krytycyzm, rzeczowość i badawcza powściągliwość wskazywały na spory talent, a rozprawa została przeznaczona do druku. Najważniejszą pracą Czermaka z tego okresu było jednak drukowane na łamach warszawskiego „Ateneum” 150-stronicowe studium o Jerzym Sebastianie Lubomirskim i oskarżeniu marszałka na tzw. sejmie inkwizycyjnym 1664 r. o zdradę stanu⁸. Otworzyło adeptowi lwowskiej Klio drogę do doktoratu w Krakowie.

W pierwszej połowie lat osiemdziesiątych XIX w. Czermak zwrócił uwagę wybitnych polskich badaczy. Sympatyzował wówczas z pogłębionymi czołowych przedstawicieli szkoły krakowskiej⁹. W XVII w. upatrywali

---

⁷ M. Chyliński, *Stanisław Lukas*, Kraków 1882. Podczas swego pięcioletniego pobytu za granicą skopiował m.in. poufną korespondencję Marii Ludwiki Gonzagi z Kondeuszem (1660–1667) oraz z Janem Kazimierzem przechowywaną w Chantilly. *Ibidem*, s. 8.

⁸ Rzecz ukazała się także w osobnej odblitce. W. Czermak, *Sprawa Lubomirskiego w roku 1664*, Warszawa 1886.

⁹ *Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ 1869–1969*, red. C. Bobińska, J. Wyrozumski, Kraków 1972; A.F. Grabski, *Metodologiczne problemy tzw. krakowskiej szkoły historycznej*, w: idem, *Orientacje polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1972, s. 301–340; J. Maternicki, *Zmierzch szkoły krakowskiej i opozycja historyków warszawskich*, w: idem, *Kultura historyczna dawna i współczesna*, Warszawa 1979, s. 161–218; S. Filipowicz, *Ujarzmienie rozumu politycznego. Polityczne horyzonty krakowskiej szkoły historycznej*, Warszawa 1984; H. Stoczyński, *Z dziejów czarnej legendy krakowskiej historiografii konserwatywnej. Józef Szujski w opiniach współczesnych i potomnych*, „Kwartalnik Historyczny” 1995, 102, 3–4, s. 209–244; A. Wierzbicki, *Wokół „czarnej legendy” historiografii krakowskich konserwatystów*, „Kwartalnik Historyczny” 1997, 104, 2, s. 63–87.

oni objawów anarchii, która zniszczy państwo polskie w kolejnym stuleciu. Józef Szujski we wczesnej syntezie postrzegał wiek XVII jako okres nikiemnienia narodu, nasilającej się prywaty i obojętności na dobro publiczne, wymieniając w tym kontekście m.in. Jerzego Lubomirskiego¹⁰. Także Bobrzyński widział w marszałku przedstawiciela magnackiej oligarchii, który powodowany pychą storpedował powzięty przez dwór plan okiełznania polskiej anarchii¹¹. Autor słynnej syntezy uważał, że znalazł on dość ciemnej szlachty, której zdołał wmówić, iż jest ofiarą absolutystycznych ambicji dworu oraz obrońcą rzekomo zagrożonej wolności¹².

Rozprawa Czermaka – jak sam o niej napisał¹³ – była raczej studium o Polsce w 1664 r. aniżeli sprawie Lubomirskiego. Zbiorowym bohaterem pozostawała szlachta. Jej autor dostarczał czytelnikom przykładów pychy i chciwości magnackich oligarchów cynicznie wykorzystujących szlacheckie masy jako dogodne narzędzie nacisku na dwór w walce o synekury. Obnażał ograniczone horyzonty, konformizm, zapiekłość i „polityczne nieuctwo” szaraczków. Obrona stronnictwa dworskiego – zwłaszcza „niemalowanej królowej” Marii Ludwiki – oraz jednoznaczne potępienie Lubomirskiego korespondowały z poglądami czołowych przedstawicieli szkoły krakowskiej. Czermak dawał *per saldo* wyraz przekonaniu, że

---

¹⁰ A. Wierzbicki, *Historiografia polska doby romantyzmu*, Wrocław 1999, s. 457. O epoce Wazów krakowski historyk pisał, że szlachta „poddawała się łatwo w służbę interesu możnowładczego, przyjmowała ekscentryczne zasady (osobny wybór króla), a patriotyzm jej ulegał pokusom honorów, swawoli, zwalania obowiązków obrony na króla, słowem przeradzał się znowu w interes osobisty, przeciwny interesowi państwa”. Cyt. za S. Michalak, *Józef Szujski 1835–1883. Światopogląd i działanie*, Łódź 1987, s. 95. Przyczyn katastrofizm w okresie „potopu” Szujski upatrywał w „strasznym upadku moralności obywatelskiej, patriotyzmu [...] uśpieniu sumienia politycznego [...] w zupełnym rozstroju króla z narodem, w bezprzykładnym nierządzie sejmowania, w upadku wszelkiej roztropności i mądrości obywatelskiej pod nawałą skrzywionej religijności i zupełnego politycznego nieuctwa”. J. Szujski, *Dzieje Polski podług ostatnich badań*, t. 3, *Królowie wolno obieralni*, Lwów 1863, s. 361. O samym Lubomirskim autor pisał: „W kilka lat później, pod tą samą Częstochową, która sama jedna przetrwała najazd szwedzki niepokalana rozbójniczym orężem, skupi się bracia szlachta pod sztandar magnata obrażonego, niegdyś zbawcy Polski, dziś znoszącego się z Austrią i Brandenburczykiem na własną ojczyznę”. Tamże. Szujski nie zmienił zdania w sprawie marszałka także w swej późnej syntezie. Zob. idem, *Historii polskiej treściwie opowiedzianej książką dwanaście*, Warszawa 1889, s. 301–306.

¹¹ Pisał, że „gdyby się jedna taka próba powiodła, można było bezpiecznie do dalszych się posunąć”. M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, t. 1, wyd. II powiększone, Warszawa 1880, s. 235.

¹² *Ibidem*, s. 236–237.

¹³ W. Czermak, *Sprawa*, s. 4.

silna władza centralna jest istotnym gwarantem bezpieczeństwa państwa i najlepiej pojętej racji stanu¹⁴.

Jakim warsztatowo historykiem był młody absolwent UL? Adam Kersten (1930–1988), autor biografii Czarnieckiego, pisał o nim w latach siedemdziesiątych XX w. z niekłamany podziwem, widząc w debiutanckiej rozprawce sumienną i odważną analizę historyczną¹⁵. Więcej zastrzeżeń – głównie z uwagi na jednostronność spożytkowanych źródeł francuskich – miał do studium o sprawie Lubomirskiego¹⁶, chociaż Czermak korzystając z Tek Lukasa – zakupionych przez Ossolineum – podchodził

---

¹⁴ Szerzej zob. M. Hoszowska, *Dawna Rzeczpospolita we wczesnych pracach Wiktora Czermaka (1882–1887)*, w: *Wspólne dziedzictwo. Rzeczpospolita Obojga Narodów w polskiej, litewskiej i ukraińskiej historiografii XIX–XXI wieku*, red. M. Hoszowska et al., Rzeszów 2019, s. 159–174.

¹⁵ A. Kersten, *Wstęp*, w: W. Czermak, *Ostatnie lata Jana Kazimierza*, oprac. i wstęp A. Kersten, Warszawa 1972, s. 8. Autor w monografii wielokrotnie przywoływał debiutancką rozprawkę oraz późniejsze prace Czermaka, korygując także popełnione przez poprzednika błędy, co dotyczyło m.in. zaczerpniętej z „Gazette de France” niejasnej informacji o przeprawie Polaków wpływ na wyspę Alsen. Odwołując się do relacji uczestnika wyprawy Łosia oraz nieznanego lwowskiemu badaczowi źródeł stwierdzał: „Rozumowanie Czermaka oparte na francuskich określeniach «á nage», «á la nage» nie jest słuszne. Nie musiało to wcale oznaczać przeprawy jeźdźców wpływ, lecz tylko przeprawę koni. Łoś przecież także pisze: «wpław puścili się przez kanał [...]», ale dalej jasno wynika z tego, że ludzie płynęli w łodziach, konie zaś usiłowały płynąć. Jeśli bowiem później konie siodłano, jeśli tylko konie przemarzły, a ludzie nie, to określenie „wpław” oznacza tu przepłynięcie w ogóle, nawet w łodziach. Relację Łosia potwierdzają w pełni inne źródła, niektóre o dużej wiarygodności, przewyższającej wiarygodność informacji zamieszczonych w „Gazette de France”. A. Kersten, *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Warszawa 1963, s. 389. Zob. także *ibidem*, s. 50, 93, 165, 225, 366, 376, 386–392, 414–421, 423–424, 427–431, 494.

¹⁶ A. Kersten, *Posłowie do „Sprawy Lubomirskiego”*, w: W. Czermak, *Ostatnie*, s. 225–227. Sam Czermak odniósł się do zarzutu jednostronności pracy na marginesie recenzji książki Kazimierza Waliszewskiego, podkreślając, że nie można go krytykować za brak archiwaliów berlińskich i wiedeńskich, skoro wywiązał się z obowiązku ciążącego na doktorantach, to znaczy uwzględnienia wszystkich źródeł drukowanych. W. Czermak, *Z powodu nowej książki P.K. Waliszewskiego (K. Waliszewski: Polsko-francuskie stosunki w XVII wieku, 1644–1667. Opowiadania i źródła historyczne ze zbiorów archiwalnych francuskich publicznych i prywatnych [...] Kraków. Nakładem Tow. histor. liter. w Paryżu 1899)*, „Kwartalnik Historyczny” 1890, 4, s. 299.

do zebranych dokumentów z krytycyzmem¹⁷. Wczesną twórczość ucznia Lisiego wysoko ocenili także Krzysztof Baczkowski¹⁸ i Jarosław Stolicki¹⁹.

Wiadomo, że do egzaminów rygorozalnych w Krakowie Czermak przygotowywał się rzetelnie²⁰. Tytuł doktora filozofii otrzymał 4 listopada 1887 r. na podstawie pozytywnej recenzji rozprawy o Lubomirskim

---

¹⁷ Przechowywane w Bibliotece PAU i PAN w Krakowie tzw. Teki Czermaka (opracowane przez W. Bandurę) zawierają pięć tomów źródeł do studium o Lubomirskim. Historyk zwracał w nich uwagę na błędy w kopiach Lukasa, wnosząc poprawki do korespondencji dyplomatycznej. Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Teki Czermaka, sygn. 8677.6, k. 28, 30, 43, 195, 227.

¹⁸ O *Przeprawie na wyspę Alsen* napisał: „Jako pierwszy w nauce polskiej wykorzystał w niej wszystkie opublikowane relacje źródłowe o tym znanym epizodzie wojny polsko-szwedzkiej, przeprowadził ich wnikliwą krytykę, a następnie przy przedstawieniu wydarzeń wykazał godną uwagi powściągliwość, sprowadzając udział Polaków w zdobyciu wyspy Alsen do właściwych rozmiarów”. K. Baczkowski, *op. cit.*, s. 157. Z kolei o *Sprawie Lubomirskiego*: „wniosła wiele nieznanych dotychczas szczegółów i dała zupełnie nowe oświetlenie tego ważnego w dziejach Rzeczypospolitej II połowy XVII wieku wydarzenia. Autor wykazał dojrzałość metodyczną i w drodze wnikliwej analizy materiału źródłowego sprostował wiele pokutujących we wcześniejszej literaturze sądów”. *Ibidem*.

¹⁹ J. Stolicki przytoczył pochlebną opinię Kerstena o naukowym debiucie Czermaka, zauważając, że najważniejszym celem „wychowanka” Lisiego było poszukiwanie źródeł słabości państwa polskiego w drugiej połowie wieku XVII, i że największe zasługi położył on w badaniach nad problemami wewnętrznymi państwa. Zajęcie się u początków naukowej kariery rokoszem Lubomirskiego, zrozumienie dla kwestii elekcji *vivente rege* dowodziły intuicji badawczej i talentu Czermaka. Autor dodaje, że wyjaśnienie przyczyn konfliktu Jerzego Lubomirskiego z dworem wymagało ponadstuletnich badań ukazujących wzrost „znaczenia magnaterii charakteryzującej się antydworską postawą”. O sprawie podwójnej elekcji krakowski historyk napisał: „W historiografii polskiej problem reformy i elekcji *vivente rege* zajął wiele miejsca po ukazaniu się ważnej monografii Stefani Ochmann. Mocno i raczej zgodnie podkreślano, że dwór w swych staraniach dokonania zmian w państwie oparł się na magnatach, lekceważąc nieco średnią szlachtę. Być może jednak w ocenie przyczyn niepowodzenia planów dworskich to Czermakowi należy przyznać rację. Twierdził on, iż ważniejszą rolę odegrało wystąpienie zwolenników Habsburgów, inspirowanych przez dwór w Wiedniu. Przeprowadzenie zmian w oparciu o pomoc Francji musiało wzbudzić silny opór wśród stronników cesarza”. J. Stolicki, *Wiktor Czermak – pionier badań nad XVII wiekiem w Polsce*, w: *Katedra Historii Polskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim odniesienia, interpretacje, pamięć*, red. K.K. Daszyk, T. Kargol, Kraków 2019, s. 115–122.

²⁰ Zatrudniony jako stypendysta w Ossolineum odmówił z powodu egzaminów wykonania prac zleconych przez przełożonych. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 6207/III, Korespondencja Wojciecha Kętrzyńskiego, t. IV, lit. C, k. 815–816.

napisanej przez Smolkę²¹ oraz pomyślnego wyniku rygorozów z historii i filozofii²².

PIERWSZY POBYT W WIECZNYM MIEŚCIE

W tym czasie na posiedzeniu Komisji Historycznej AU toczyła się dyskusja nad strategią dalszego postępowania polskich badaczy w rzymskich archiwach i bibliotekach²³. Decyzja o otwarciu w 1881 r. przez papieża Leona XIII Archiwum Watykańskiego spowodowała ogromne ożywienie w Europie, szczególnie że liczone się z możliwością jej cofnięcia. Henryk Barycz podkreślił, że powstanie w 1886 r. Ekspedycji Rzymskiej było nie tylko pierwszym polskim przedsięwzięciem naukowo-zespołowym, ale i punktem zwrotnym w kształceniu młodych badaczy, poddanych innym wzorcom naukowym niż niemieckie²⁴.

---

²¹ Smolka akcentując dobre opanowanie warsztatu historyka przez doktoranta, odzuchiwał niedosyt związany z brakiem jednoznacznego wyjaśnienia przyczyn konfliktu marszałka z dworem, szczególnie królową. Nie podzielał ostrożności Czermaka w ferowaniu ocen. Podniósł też potrzebę wyraźnego formułowania postulatów badawczych, aby czytelnik mógł wyrobić sobie opinię o „całym znaczeniu i doniosłości” sprawy Lubomirskiego. Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego [dalej: AUJ], Wydział Filozoficzny, Doktoraty, sygn. WF II 504, k. 13. Na łamach „Kwartalnika Historycznego” ukazała się pochlebna recenzja rozprawy Czermaka o Lubomirskim, pióra Henryka Sawczyńskiego, który podkreślił zmysł krytyczny, powściągliwość i talent pisarski autora. H. Sawczyński, *Rec. Sprawa Lubomirskiego w roku 1664. Napisał Wiktor Czermak. Warszawa 1886* [...], „Kwartalnik Historyczny” 1887, 1, s. 354.

²² K. Baczkowski, *op. cit.*, s. 152.

²³ Dyskusja toczyła się wokół kwestii, czy należy skupić się na kopiowaniu dokumentów czy także gromadzeniu informacji o polonikach, do czego się przychyłono. Na wniosek znajdującego zbiory rzymskie B. Dembińskiego uchwalono, że: „należy przejrzeć materiały uzupełniające nuncjaturę z 17 wieku (zwłaszcza te z lat 1630–1644) w bibliotekach Barberini, Borghese i innych prywatnych”. Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie [dalej: ANPANK], sygn. W II-20, k. 116.

²⁴ Uczestnikami pierwszej wyprawy do Rzymu byli historycy literatury: Józef Kallenbach i Stanisław Windakiewicz, historycy: Ludwik Grossé, Józef Korzeniowski, Stanisław Krzyżanowski, prawnik i historyk – Witold Rubczyński. Smolka otaczał ich troskliwą opieką, czuwając nad rozwojem kariery naukowej. H. Barycz, *op. cit.*, s. 155–164, 169–170, 386–387; J. Wyrozumski, *Smolka Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 39, Warszawa–Kraków 1999–2000, s. 320–325; K. Stachowska, *Z działalności wydawniczej Polskiej Akademii Umiejętności – starania o upowszechnienie za granicą polskiej myśli naukowej w latach 1873–1952*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1973, 19, s. 47–53. Autorka podkreśliła także rolę Smolki w informowaniu zagranicy o polskich badaniach naukowych drogą wydawania

Referujący sprawę zagranicznej wyprawy naukowej do Rzymu Smolka²⁵ informował, że poszukiwania w kolejnej, to znaczy drugiej kampanii, będą prowadzili dr Józef Korzeniowski (1863–1921)²⁶, którego już nie było w kraju, oraz Czermak, który miał zaraz opuścić Kraków. Kierownik Ekspedycji wyjaśniał, że ostatni zajmie się dokumentami wieku XVII: ważną epoką nuncjatury Giovanniego de Torresa (1645–1652) oraz jego następcami²⁷. Dobre opanowanie warsztatu historyka i znajomość języków obcych²⁸ były najważniejszymi powodami, dla których Smolka

obcojęzycznych biuletynów. Ukazało się w nich m.in. sprawozdanie Czermaka z jego drugiej wyprawy ekspedycyjnej.

²⁵ Smolka był inicjatorem podjęcia badań archiwalnych w wiecznym mieście. Latem 1886 r. przedłożył sprawę na posiedzeniu Komisji Historycznej AU, podejmując także rozmowy z ministerstwem w sprawie rekomendacji i funduszy (uzyskał 600 fl.). Postarał się również o wsparcie finansowe Sejmu Krajowego, który w 1887 r. przyznał na okres trzyletni kwotę 1500 złr. D. Rederowa, *Materiały do działalności Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie w latach 1873–1918. Wybór źródeł*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 89–93. Pierwszą wyprawę naukową Smolki do Rzymu, tj. kampanię roku 1886/87, wsparła także Komisja Historyczna AU subwencją w wysokości 500 złr. Szerzej zob. D. Rederowa, *Ze studiów nad kontaktami Akademii Umiejętności z nauką obcą. Ekspedycja Rzymska (1886–1918)*, „Rocznik Biblioteki PAU i PAN w Krakowie” 1958, 4, s. 191–256.

²⁶ Ponieważ krakowski historyk J. Korzeniowski – wnuk wybitnego pisarza – uchodził za znawcę wiecznego miasta, Czermak zwrócił się do niego o rady i wskazówki. Biblioteka Narodowa w Warszawie [dalej: BNW], rkps BN 7351, Korespondencja Józefa Korzeniowskiego, historyka, t. 12. Litera C, k. 2. Sam Korzeniowski nie czuł się wcale tak pewnie we Włoszech, a znajomość przez niego języka włoskiego była daleka od doskonałości. Zob. J.S. Konarski, *Korzeniowski Józef (1863–1921)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 14, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 176–177.

²⁷ ANPANK, sygn. W II-20, k. 115–116. Chodziło o nuncjatury Pietro Vidoniego (1652–1660) i Antonio Pignatello (1660–1668). S. Windakiewicz, *Wyprawa naukowa do Rzymu. Kampania z roku 1887/8*, Kraków 1888, s. 6. Zob. także *ibidem*, s. 41–53, gdzie autor omówił zgromadzone w kampanii lat 1887–1888 materiały źródłowe do wieku XVII. Zob. także *Acta Nuntiaturae Poloniae*, t. 1, Ogólny, wyd. H.D. Wotyska, Rzym 1990, s. 119–120, 122, 125; *Acta Nuntiaturae Poloniae*, t. XXIV, *Honoratus Visconti (1630–1636)*, vol. 1, (20 IV 1630–26 VII 1631), ed. A. Biliński, Romae 1992, s. XXIX. W swoim życiorysie Czermak napisał o tym okresie: „Nach Erlangung der Doktorwurde reiste ich als Mitglied einer von Prof. Dr Smolka organisierten „roemischen wissenschaftlichen Expedition“ nach Rom, wo ich 8 Monate lang in vatikanischen Archiven Relationen polnischer Nuntiaturen aus den Zeiten der Koenige Ladislaus IV und Johann Kasimirs studieren“. Archiwum Główne Akt Dawnych, C.K. Ministerstwo Wyznań i Oświaty, sygn. 065u, k. 788. Podczas kolejnej wyprawy z roku 1890/91 zajmował się także nuncjaturą Mariusa Filonardiego (1635–1643). Szerzej zob. *Acta Nuntiaturae Poloniae*, t. XXV, vol. 1, (12 II 1635–29 X 1636), wyd. T. Chynczewska-Hennel, Kraków 2003.

²⁸ Czermak korzystał we Lwowie z lektoratów języka niemieckiego, angielskiego i francuskiego. DALO, f. 26, op. 15, spr. 717, k. 67–68. Zachęcony przez Liskego samodzielnie uczył się języka węgierskiego oraz szwedzkiego.

zapropował Czermakowi udział w pracach Ekspedycji Rzymskiej²⁹. Nie bez znaczenia był też szacunek, jakim krakowski uczoney darzył Lisiego³⁰.

Kampania ekspedycyjna 1887/1888 świadczyła o ambicji i pracowitości, ale też nieśmiałości i niepewności W. Czermaka. Zaczęła się niefortunnie: od zawieruszenia na kolei kufra z pożyczonymi od mistrza książkami³¹, co zatrzało uczniowi pierwsze tygodnie pobytu na włoskiej ziemi. Surowość Lisiego była źródłem goryczy i poczucia niezawinionej krzywdy³². Z listów do lwowskiego przyjaciela Ludwika Finkla (1858–1930)³³ wynika, że oparciem w tym trudnym czasie był Józef Korzeniow-

²⁹ W pierwszej kampanii ekspedycyjnej w centrum zainteresowania młodych wysłaników Akademii, którymi kierował Smolka, stała epoka panowania Stefana Batorego, co miało związek z trzechsetną rocznicą śmierci władcy. Starano się zebrać informacje o zasobach „będących w posiadaniu archiwum watykańskiego i innych papieskich (Konsystorskiego, Laterańskiego i Propagandy), jak niemniej istniejących w rozmaitych bibliotekach: watykańskiej, książęcych (Barberinich, Chigich, Odescalchich), a wreszcie poklasztornych, czyli rządowych (Casanatenze, Victorio Emanuele)”. *Posiedzenie Komisji Historycznej z dnia 13 maja 1887 r.*, w: *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*, t. 21, Kraków 1888, s. XVII–XX; S. Windakiewicz, *Wyprawa naukowa do Rzymu w roku 1886*, Kraków 1887, s. 7. Akademia już w 1885 r. wysłała do Rzymu Władysława Abrahama i B. Dembińskiego. S. Kutrzeba, *Polska Akademia Umiejętności 1872–1938*, Kraków 1939, s. 43; J. Hulewicz, *Polska Akademia Umiejętności w Krakowie 1873–1918. Zarys dziejów*, Wrocław 1958, s. 114; J. Dybiec, *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952*, Kraków 1993, s. 59–60, 64–65; B. Dembiński, *Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich, a szczególnie w Archiwum Watykańskim. O materiałach do dziejów polskich w XVI i XVII w.*, w: *Archiwum Komisji Historycznej*, t. 4, Kraków 1888, s. 43–110. W podsumowaniu pisał: „Listy nuncjuszów stanowią dla dziejów nieocenioną skarbnicę. Jest ich, razem z Regestami listów do nuncjuszów, mniej więcej 100 woluminów, które odnoszą się do nuncjatury, a między nimi przeszło 80 tomów samych oryginalnych listów nuncjuszów do Rzymu. Oryginalnych listów królów, biskupów i dygnitarzy świeckich można liczyć na tysiące”. *Ibidem*, s. 110.

³⁰ W roku akademickim 1870/71 Smolka – wówczas uczeń ostatniej klasy gimnazjum – zapisał się jako student nadzwyczajny na Uniwersytet Lwowski i pilnie słuchał wykładów docenckich Lisiego z dziejów rewolucji francuskiej. Popierał też gorąco walkę tego uczonego o spolszczenie Uniwersytetu Lwowskiego. H. Barycz, *op. cit.*, s. 15–21.

³¹ Finkel pisał w sprawie książek Lisiego do Józefa Korzeniowskiego: „[...] mam jedną prośbę. Sz. Kolega zobaczy się pewnie z p. Czermakiem, jeśli już do Rzymu przyjechał. Po pozdrowieniu go ode mnie, proszę mu przypomnieć, że zabrał ze sobą dwie książki prof. Lisiego, o które się tenże natarczywie dopomina. Napisał nawet «czuła» korespondencyjną kartę *poste restante*. Otóż chodzi o to, aby się o tem dowiedział i kartę odebrał”. BNW, rkps BN 7351, t. 19, Litera F, k. 66–67.

³² Czermak miał też żal do Finkla, że za późno go powiadomił o potrzebie zwrotu książki. DALO, f. 254, op. 1, spr. 355, k. 56–57.

³³ Szerzej zob. T.E. Modelski, *Ludwik Finkel (20 III 1858 – 24 X 1930). Zarys biograficzny*, „Kwartalnik Historyczny” 1932, 46, s. 98–147; K. Błachowska, *Ludwik Finkel (1858–1930)*, w:

ski³⁴. Czermak podziwiał wiedzę i styl bycia krakowskiego rówieśnika: jego umiejętności warsztatowe, towarzyską ogładę, językową biegłość, pewność siebie i bezpośredniość w kontaktach z innymi. W drugiej kampanii Ekspedycji Rzymskiej Smolka kierował pracami wysłanników głównie listownie, choć w listopadzie 1887 r. przybył do Rzymu, co miało związek z jego ślubem z Wandą Ordzianką³⁵.

Sprawozdania obu wysłanników AU jednoznacznie wskazują na źródła naukowych pomysłów realizowanych przez Czermaka w późniejszych latach, w tym tak ważnych jak rozprawa habilitacyjna. W jednym z nich podkreślił wartość depesz zawartych w 53. tomie zespołu „Nunziatura di Polonia”: „Rzucają one – pisał – dużo światła zwłaszcza na dzieje prac przygotowawczych do wielkiej wojny tureckiej, projektowanej przez Władysława IV”³⁶.

Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku, [t. 1], red. J. Maternicki przy współpracy L. Zaskilniaka, Rzeszów 2007, s. 287–308; A. Nowak, *Złote lata bibliografii polskiej. Ludwik Finkel i jego dzieło. Zarys monografii*, Warszawa 2007; M. Hoszowska, *Ludwik Finkel i Akademia Umiejętności w Krakowie. Z dziejów współpracy naukowej Lwowa i Krakowa na przełomie XIX i XX wieku*, Rzeszów 2011.

³⁴ O karierze tego ucznia Smolki, jego relacjach z mistrzem zob. J. Dużyk, *Listy rzymskie Józefa Korzeniowskiego do Stanisława Smolki i Bronisława Dembińskiego*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1985, 31, s. 38–53; H. Barycz, *op. cit.*, s. 131–137; D. Rederowa, *Polska Stacja Naukowa w Paryżu (1893–1926)*, w: D. Rederowa, B. Jaczewski, W. Rolbiecki, *Polska Stacja Naukowa w Paryżu w latach 1893–1978*, przedm. A.F. Grabski, Wrocław 1982, s. 86–112, 312. Korzeniowski był delegatem paryskiej stacji AU w latach 1893–1896. Energiczny i ceniony przez emigrantów, w zamian za pozostanie na stanowisku postawił warunki, które Smolka uznał za wygórowane i nie do zaakceptowania przez władze Akademii. Po powrocie z Paryża objął posadę ammanuenta w Bibliotece Uniwersyteckiej we Lwowie.

³⁵ Była to druga żona Smolki. Pierwsza, Maria z Kremerów, zmarła na zapalenie płuc wiosną 1883 r., po niespełna sześciu latach małżeństwa. 25 X 1887 r. Smolka pisał do ojca: „Bardzo jestem zajęty. Lekcje, urządzenie seminarium historycznego [w nowym gmachu Collegium Novum UJ], wyprawienie nowej ekspedycji do Rzymu, sprawa Akademii, w której jestem tak zaangażowany; a przy tem wszystkim ciągle użeranie się z rzemieślnikami”. J. Staszek, *Z nieznanych listów Stanisława Smolki do Franciszka Smolki z lat 1883–1894*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1999, 44, s. 220. Świadkiem na ślubie Smolki z Wandą Ordzianką, urodzoną na Litwie, ale wychowywaną w Rzymie przez Jadwigę Kieniewiczową (zamieszkałą w Rzymie przy Placu Barberinich) był J. Korzeniowski. Ślubu, który odbył się 21 XI 1887 r. w XII-wiecznym kościele S. Andrea delle Fratte (nieopodal placu Hiszpańskiego), udzielił przy bocznym ołtarzu francuski kapucyn. Po nim odbyło się śniadanie w domu Kieniewiczowej, a 23 XI państwo młodzi wyjechali do Florencji i Wenecji.

³⁶ ANPANK, sygn. WF II-25, knlb., Sprawozdanie W. Czermaka za miesiące listopad i grudzień 1887 r. Czermak charakteryzował ogólnie przepisywaną korespondencję z tomu 53: „Ale i tutaj listy przeważnie dosyć krótkie: nuncjusz ogranicza się na zwiększonym sprawozdaniu z bieżących wypadków: nie znaleźć tu żadnego obszerniejszego memoriału

Pracę w najważniejszym rzymskim archiwum³⁷ historyk rozpoczął 18 listopada 1887 r. od sporządzenia indeksów do pierwszych czterech tomów zespołu nuncjatury polskiej³⁸, po czym przystąpił do kopiowania t. 52–53 zawierających depesze nuncjusza Giovanniego de Torresa z lat 1645–46³⁹. W Bibliotece Watykańskiej w grudniu tr. przepisał obszerną relację o Polsce (1657) w języku włoskim pióra franciszkanina o. Antonio de Sociis⁴⁰. Odpisywał też pojedyncze listy ostatnich Wazów przechowywane w Bibliotece Vittorio Emmanuele⁴¹ oraz Bibliotece Barberinich⁴².

o sytuacji Rzpltej politycznej, o stosunkach wewnętrznych, o sprawach domowych Polski, o jej społeczeństwie itp., jakich tyle spotykamy w relacjach z XVI wieku. Dodać jednak należy, że materiał w dalszych tomach rośnie znakomicie; nie wątpię, że także i wartość jego historyczna będzie wyższą". *Ibidem*.

³⁷ Bronisław Dembiński, który z upoważnienia Komisji Historycznej AU spędził z Władysławem Abrahamem w Rzymie pięć miesięcy (zimą 1885/1886 roku), o tzw. Archiwum Watykańskim (Archivo Segreto di Santa Sede) napisał w swym sprawozdaniu: „nie jedno pozostawia do życzenia [...]. Umieszczano materiały często niedbale, bez systemu, bez krytyki i bez dostatecznej znajomości rzeczy, tak, że w niektórych działach różnorodny nieraz, co do treści i czasu do siebie nie należących, mieści się materiał. Druga niedogodność polega na niemożności zacerpnienia z góry dostatecznej informacji z indeksów i katalogów, które przecież niezbędną są podstawą poszukiwań". B. Dembiński, *op. cit.*, s. 44–45.

³⁸ Czermak i Korzeniowski mieli ogółem sporządzić 31 indeksów do tomów nuncjatury polskiej z lat 1645–1669. S. Windakiewicz, *Wyprawa... 1887/8*, s. 46. Dembiński, krytykując nieład w Archiwum Watykańskim, pisał, że dotyczył zwłaszcza działu „Nunziatura di Polonia". B. Dembiński, *op. cit.*, s. 79.

³⁹ Depeszom Torresa – zawartym w tomie 52. – Czermak odmawiał większej wartości. Pisał: „listy są zazwyczaj krótkie, suche, mało mówiące, a awizy bardzo pobieżne i ogólnikowe". ANPANK, sygn. WF II-25, knlb., Sprawozdanie W. Czermaka za miesiące listopad i grudzień 1887 r.

⁴⁰ Czermak podnosił jej walory, zauważając: „Rzecz pisana gładko i jasno: pierwsze miejsce zajmują ciekawe, choć nieliczne szczegóły o zwyczajach ówczesnej Polski; dalsze – opisy wielkich miast i twierdz polskich i litewskich i dane biograficzne o wybitniejszych rodzinach". ANPANK, sygn. WF II-25, knlb., Sprawozdanie W. Czermaka za miesiąc stycznia 1888 r. Szerszą charakterystykę zakonnika, który przybył do kraju za panowania Władysława IV, oraz jego pracy pt. „Breve raguaglio del Regno di Polonia..." dał S. Windakiewicz w sprawozdaniu z drugiej kampanii rzymskiej. S. Windakiewicz, *Wyprawa...1887/8*, s. 49–52.

⁴¹ Była to dawna biblioteka Collegium Romanum, choć pozbawiona cennych rękopisów tego zakładu. Zgromadzono w niej natomiast rękopisy pochodzące z różnych archiwów klasztornych. Znajdowały się tu m.in. listy Jana Kazimierza. Poszukiwania utrudniał jednak brak katalogu. B. Dembiński, *op. cit.*, s. 105.

⁴² Była to najbardziej znana biblioteka z prywatnych miejscowych księżnic, posiadająca po archiwum i bibliotece watykańskiej najcenniejszy zbiór rękopisów m.in. do czasów panowania Władysława IV i Jana Kazimierza. Dembiński pisał: „znakomicie była administrowana, o czym najwymowniej świadczy sumienny katalog rękopisów, obejmujący

W innych księżnicach – w oczekiwaniu na uzyskanie formalnej zgody na dostęp do archiwaliów z epoki Jana Kazimierza – przeglądał katalogi. W styczniu 1888 r. poinformował Smolkę, że zdołał skopiować 140 depesz Torresa⁴³. Zadowolony był z owoców swej pracy, ponieważ zgromadził sporo informacji do biografii Jana Kazimierza, szczególnie okresu młodości królewicza i samej elekcji. Pozyskane źródła budowały w jego umyśle odmienny od poprzedników obraz tego władcy. Oceniał: „relacje Jana de Torresa nie przyczynią [się] wcale do złagodzenia, lecz owszem znacznego obostrzenia historycznego o nim [Janie Kazimierzu] sądu”⁴⁴. W najuboższej w materiały źródłowe do dziejów Polski XVII w. Bibliotece Vittorio Emmanuele odnalazł i skopiował ważny dla zrozumienia depesz Torresa memoriał z lat 1646–1647.

Pobyt nad Tybrem niekoniecznie oznaczał intensywną pracę, na której zależało młodemu historykowi ze względu na osobiste poszukiwania badawcze. Dopiero z końcem stycznia 1888 r. – głównie dzięki zabiegom Korzeniowskiego⁴⁵ – Czermak uzyskał dostęp do archiwum Congregatio-nis de Propaganda Fide, w którym przechowywano materiały z czasów Władysława IV, Jana Kazimierza i M.K. Wiśniowieckiego (m.in. do

---

kilkadziesiąt tomów małego formatu. Wolumina te są po większej części jak najlepiej zachowane; materiał w nich jest dobrze ułożony z zachowaniem chronologicznego porządku. Nad tym tylko można ubolewać, że praca w bibl. Barberini doznaje ciągłych przerw, ponieważ w czwartki tylko 9–2 można korzystać z bogatych zbiorów; pozwolenia nie trzeba”. *Ibidem*, s. 85.

⁴³ Windakiewicz informując o rozrywkach, które miały być głównym zajęciem dworu Władysława IV, wyjaśniał: „Wobec takiego stanowiska i takiej formy życia, listy nuncjuszów z tego okresu nie przedstawiają wiele ciekawego. Jan de Torres pisuje często, śle nie raz 6 do 8 listów dziennie, a w nich właściwie nic nie ma. Ludzi tam nie widać i uczuć i myśli ich także, tylko czcze słowa i frazesy nagromadzone w niesmaczny sposób. [...] istny makaron włoski próżnej frazeologii [...]. Czyżby więc listy Jana de Torres nie miały żadnej wartości? To znów nie. Kilka rysów charakterystycznych dla Władysława IV, Ossolińskiego i innych można z nich wydobyć. [...] Po prawdzie powiedziawszy, de Torres nie posiada wiele wrodzonej ciekawości [...] staje się dopiero bardzo zajmującym w czasach elekcji Jana Kazimierza. 21 listów szyfrowanych, które wyszły w tym czasie (V. 21 – XI. 14) spod jego pióra, posiada największą wartość z całej kilkutomowej (52–4) korespondencji. Dla jednego względu jednak warto przejrzeć ten zbiór, tj. dla awizów [mowa o dworskim tygodniku], które de Torres w Warszawie zakupuje i do Rzymu przesyła”. S. Windakiewicz, *Wyprawa... 1887/8*, s. 41–44.

⁴⁴ ANPANK, sygn. WF II-25, knlb., Sprawozdanie W. Czermaka za miesiąc styczeń 1888 r.

⁴⁵ 31 I 1888 r. Korzeniowski napisał w sprawozdaniu: „Otrzymał wstęp do Archiwum Kongregacji de Propag. Fide, wprowadziłem tamże Dra Czermaka dla poszukiwań do czasów Jana Kazimierza”. *Ibidem*, knlb., Sprawozdanie J. Korzeniowskiego za m. styczeń 1888 r.

dziejów unii na Rusi⁴⁶). Podczas drugiej kampanii wysłanników Akademii irytowała blisko trzytygodniowa przerwa w pracy archiwów, związana z jubileuszem papieża Leona XIII i zorganizowaną w Watykanie wystawą. Także luty 1888 r. nie był pod tym względem lepszy⁴⁷.

W miesiącu tym Czermak nadal kopiował w Archiwum Watykańskim depesze Torresa z tomu 53 polskiej nuncjatury. Oprócz tego przejrzał tom 71 zespołu, zawierający depesze nuncjuszów Pietro Vidoniego⁴⁸ i Antonio Pignatello, oraz przepisał interesujące go dokumenty (35 listów i relacji) do dziejów wojny moskiewskiej 1660 r., która przykuła jego uwagę jeszcze w okresie lwowskich studiów⁴⁹. Kończył również rozpoczęte w poprzednim miesiącu prace, narzekając na brak dostępu do prywatnego archiwum Orsinich⁵⁰, dysponującego bogatymi dokumentami do dziejów wieku XVII. W lutym 1888 r. Czermak pracował wyłącznie w Archiwum i Bibliotece Watykańskiej⁵¹. Także w marcu spędził tam najwięcej czasu, kopiując przydatne m.in. do historii Kościoła w Polsce depesze Torresa z wyjątkowo obszernego tomu 54 polskiej nuncjatury. Cieszył się z dokumentów odnalezionych w Bibliotece Watykańskiej, dotyczących misji hrabiego Magni⁵² (1646), wysłannika Władysława IV do papieża, którego polski król starał się pozyskać dla antytureckiej koalicji. Zaledwie przez

---

⁴⁶ Do lwowskiego przyjaciela pisał: „W archiwum propagandy mam cały tom aktów do sprawy unii relig. na Rusi w latach 1657–1659, a więc znowu do moich czasów. I tu nie jedna rzecz ciekawa”. DALO, f. 254, op. 1, spr. 355, k. 62.

⁴⁷ Korzeniowski pisał: „W ciągu miesiąca lutego praca w Archiwum Watykańskim i Bibliotece doznawała ciągłych przerw wskutek ferii karnawałowych, obchodów rocznicy śmierci Piusa IX i wyboru panującego papieża. Nie postępowaly dla tego prace tak raźnie jak mogły, zwłaszcza w pierwszej połowie miesiąca”. ANPANK, sygn. WF II-25, knlb., Sprawozdanie J. Korzeniowskiego za m. luty 1888 r.

⁴⁸ S. Windakiewicz podkreślał obfitość i wartość dokumentacji wytworzonej przez nuncjusza Vidoniego, zauważając: „Widocznie była to natura żywa i ruchliwa, interesowały go sprawy polskie bardziej niż ospałego Torresa”. S. Windakiewicz, *Wyprawa... 1887/8*, s. 46.

⁴⁹ W. Czermak, *Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej z r. 1660*, „Przegląd Polski” 1886, 21, 86, kwartał II, s. 501–522.

⁵⁰ Znaczenie podupadłego w XVI w. świetnego rodu Orsinich podniósł w XVII stuleciu kardynał Virginio Orsini, który należał do protektorów Polski. Dembiński wymieniał znajdującą się w archiwum korespondencję Marii Ludwiki Gonzagi i Jana Kazimierza. B. Dembiński, *op. cit.*, s. 99.

⁵¹ ANPANK, sygn. WF II-25, knlb., Sprawozdanie W. Czermaka za miesiąc luty r. 1888.

⁵² Postać ta przykuwała uwagę Czermaka także w późniejszych latach z uwagi na wpływ na króla Władysława IV. Na jednym z posiedzeń Akademii omawiał działalność tego zakonnika-dyplomaty. W. Czermak, „O. Walerian Magni i jego rola polityczna w Polsce”, w: *Akademia Umiejętności w Krakowie. Sprawozdania z Posiedzeń. Rok 1899*, Kraków 1899, s. 14–16.

kilka dni mógł w tym czasie korzystać z katalogów i rękopisów Biblioteki Chigich⁵³, usiłując sobie wyrobić zdanie o przydatności jej zbiorów do dziejów Polski XVII stulecia⁵⁴. Jeszcze krócej pracował w Bibliotece Barberinich, gdzie przepisał dwa listy Władysława IV. Na podstawie katalogów wyeliminował jako bezużyteczną Bibliotekę Casanatense⁵⁵. Z kolei w Bibliotece Corsiniana, w której spędził prawie tydzień, skopiował relację o Polsce z 1648 r., zawierającą istotne szczegóły do elekcji Jana Kazimierza⁵⁶. Do Finkla pisał, że odnalazł w Archiwum Watykańskim cenne dokumenty do sprawy kardynałatu ostatniego z Wazów oraz ponad 30 nieopublikowanych relacji do dziejów wojny moskiewskiej 1660 r.⁵⁷ Z kolei ze sprawozdań Korzeniowskiego za kwiecień i maj 1888 r. wynika, że przeglądając akta nuncjatury niemieckiej w tym archiwum, natrafił na przydatną Czermakowi korespondencję z czasów Jana Kazimierza⁵⁸. Praca nad dokumentami nuncjuszy wieku XVII była żmudna i niewdzięczna, co wynikało poniekąd ze specyfiki dyplomacji w tym stuleciu⁵⁹.

W połowie marca 1888 r. Smolka przedstawił na posiedzeniu Komisji Historycznej AU informację o prowadzonych przez Korzeniowskiego i Czermaka pracach⁶⁰. Obszerniej omówił je na posiedzeniu 27 kwietnia

⁵³ Należąca do bankierskiego rodu Chigi biblioteka, zawierała interesujące dla Czermaka rękopisy. B. Dembiński, *op. cit.*, s. 90–94.

⁵⁴ W tym samym czasie Korzeniowski, dzięki specjalnemu pozwoleniu księcia Chigi, spędzał w bibliotece po trzy godziny przez pięć dni w tygodniu. ANPANK, sygn. WF II-25, knlb., Sprawozdanie J. Korzeniowskiego za marzec 1888 r.

⁵⁵ Znajdująca się przy via s. Ignazio Biblioteka Casanatense, została założona z końcem XVII w. przez kardynała Gerolamo Casanate. Zawierała cenne zbiory do dziejów Kościoła, w tym ponad dwa tysiące inkunabułów.

⁵⁶ ANPANK, sygn. WF II-25, knlb., Sprawozdanie W. Czermaka za miesiąc marzec r. 1888.

⁵⁷ DALO, f. 254, op. 1, spr. 355, k. 61–62.

⁵⁸ ANPANK, sygn. W II-25, knlb., Sprawozdanie J. Korzeniowskiego za kwiecień i maj 1888 r.

⁵⁹ Windakiewicz pisał: „Nuncjusze XVII wieku stali się tylko figurantami, co przyzwicie swoją rolę odgrywali. Cała ich sztuka zasadzała się na tem, że spełniali tuzinkowe zlecenia, które im z Kurii rzymskiej i kongregacji kardynalskiej przesyłano. [...] Zdaje się, że doniosłość nuncjatury upada równocześnie z rozwojem dyplomacji i z podniesieniem się znaczenia i odpowiedzialności sekretariatu stanu, czyli z większą centralizacją biurową. Polityka musiała na ten czas stracić na właściwym znaczeniu swoim, przedsiębrania i wykonywania wielkich planów. [...] Rządzono się mniej celem, jak humorem. Spraw wszelkich dotykano przez rękawiczki, a dyplomata dobrym był ten, co umiał w razie danym ogólnikami gadać, puścić kiedy niekiedy fałszywą pogłoskę, wyszperać i wytropić jakąś zakulisową tajemnicę, co potrafił wszędzie i zawsze zachować uprzedzającą grzeczność i tę etykietalność i wyrobioną do najmniejszych szczegółów formę życia towarzyskiego XVII wieku”. S. Windakiewicz, *Wyprawa... 1887/8*, s. 40–41.

⁶⁰ ANPANK, sygn. W II-20, k. 124.

tr. Charakteryzując szerzej dokonania Korzeniowskiego⁶¹, docenił także wysiłki ucznia Liskego. Zaznaczył, że Czermakowi powierzono zadanie przejrzania i skopiowania w Archiwum Watykańskim dokumentów, które mogły ułatwić wyjaśnienie genezy buntu Chmielnickiego. O efektach mówił:

Opracował tomy 52, 53 i 54 [zespołu „Nunziatura di Polonia”] w ten sposób, że materiał ten może być w danym razie użyty do wydawnictwa. [...] Doniosłego znaczenia natomiast jest tom 53, obejmujący wyłącznie depesze Torresa z całego niemal czasu jego nuncjatury tj. od r. 1645 do 1651⁶².

Kierownik Ekspedycji Rzymskiej AU – opierając się na szczegółowych sprawozdaniach Czermaka – podkreślił jego ambicję i pracowitość oraz dążenie do spożytkowania pobytu we Włoszech dla własnych studiów naukowych. Stąd informował o przeglądaniu korespondencji nuncjuszów Vidoniego i Pignatello, na czym młodemu historykowi szczególnie zależało, przepisywaniu materiałów do dziejów Kozaczyzny z lat 1657–1658, skopiowaniu przechowywanej w Bibliotece Watykańskiej ważnej relacji do dziejów wojny moskiewskiej oraz polonikach wyszukanych w innych archiwach i bibliotekach⁶³. Smolka uwzględnił określone warunki funkcjonowania za granicą młodych wysłanników Akademii, wziął pod uwagę ich sytuację osobistą oraz indywidualne zainteresowania naukowe⁶⁴. Stwierdzając fakt wyczerpania funduszy ekspedycyjnych, postawił wniosek, aby jeden z wysłanników – chodziło o Czermaka – mógł w Rzymie pozostać dłużej, tj. do końca czerwca 1888 r.: „jak tego pragnie i jak to byłoby z korzyścią dla samych poszukiwań”⁶⁵. Komisja Historyczna propozycję zaakceptowała, przeznaczając na przedłużenie jego pobytu dodatkowe środki do wysokości 200 fl.

Kierownik Ekspedycji Rzymskiej miał wystarczające podstawy, aby poprzeć prośbę ucznia Liskego. Ten, pracując w Archiwum Watykańskim nad obszernymi relacjami nuncjusza Torresa, doszedł do wniosku, że w najlepszym razie zdoła doprowadzić ich kopiowanie do 1651 lub

⁶¹ J. Korzeniowski, *Excerpta ex libris manu scriptis archive consistorialis romani, 1409–1590, expeditionis romanae cura a. 1887 collecta*, Kraków 1890.

⁶² ANPANK, sygn. W II-25, knlb., Brudnopis sprawozdania S. Smolki z kampanii 1887/88.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ Na brak entuzjazmu Czermaka dla kopiowania materiałów z okresów, którymi nie zajmował się naukowo, zwracał Smolce uwagę Korzeniowski. *Ibidem*, knlb., List J. Korzeniowskiego do S. Smolki, Rzym 8 I 1888 r.

⁶⁵ ANPANK, sygn. W II-20, k. 126.

1652 r. Doceniając znaczenie tych źródeł dla badaczy dziejów Polski XVII w., osobisty interes widział w aktach późniejszych, z lat sześćdziesiątych tego stulecia, zwłaszcza nuncjatury Pignatellogo⁶⁶. Czuł się w tym okresie pewniej i przede wszystkim zależało mu na kopiach i wyciągach źródłowych do pisanych rozpraw m.in. o wojnie moskiewskiej Jana Kazimierza. Prosił więc Smolkę o pozwolenie, aby mógł – nie porzucając pracy nad depeşami Torresa – poświęcać godzinę dziennie na przepisywanie korespondencji Pignatellogo⁶⁷, na co uzyskał zgodę.

Na początku kwietnia wysłannicy krakowskiej AU wyruszyli na kilka dni do Neapolu⁶⁸. Po powrocie spadła na nich wspomniana wyżej wiadomość o wyczerpaniu funduszy przeznaczonych dla Ekspedycji Rzymskiej, co sprawiło, że Smolka wezwał wysłanników Akademii do powrotu do kraju w maju 1888 r. Korzeniowski, dla którego wiadomość nie była równie dotkliwa jak dla Czermaka, zadeklarował powrót, ale od Smolki oczekiwał, że znajdzie dodatkowe środki na przedłużenie pobytu przyjaciela⁶⁹. Przekonywał:

Praca Czermaka jest inna. On by musiał w połowie przerwać swoje poszukiwania – a kto wie czy by tak prędko znalazł się kontynuator. Sądzę zatem, że im dłużej on tu zostanie tem lepiej będzie. Ja się z moją „całością” prędzej załatwię⁷⁰.

Sam Czermak w liście do Smolki podkreślił, że zajmował się równoległe kilkoma pracami, ale żadnej nie ukończył. Wspomniał m.in. o zainteresowaniu pokojem oliwskim, do którego znalazł interesujące materiały⁷¹. Chodziło przy tym nie tylko o zagrożone osobiste plany naukowe, ale i poważniejszą sprawę:

Oto na rok przyszły – wyjaśniał – mam zamiar starać się ponownie o jakieś stypendium zagraniczne. Jeśli je otrzymam, to będę mógł korzystać z niego dopiero w październiku. Od maja do października

---

⁶⁶ Windakiewicz pisał w sprawozdaniu: „Obfite materiały z czasów nuncjatury Vidoniego i Pignatellogo, dotyczące pokoju oliwskiego i wojny moskiewskiej r. 1660, a zawarte w tomach 70 i 71 nuncjatury polskiej, przywieziono również jako plon ostatniej kampanii archiwalnej w zupełnych odpisach lub obszernych streszczeniach. Są to – oceniał – materiały wielkiej doniosłości i wypełniają sporą, osobną tekę, którą do opracowania naukowego użyczono Drowi Czermakowi”. S. Windakiewicz, *Wyprawa... 1887/8*, s. 46.

⁶⁷ ANPANK, sygn. WF II-25, knlb., List W. Czermaka do S. Smolki, Rzym 6 II 1888 r.

⁶⁸ *Ibidem*, knlb., List J. Korzeniowskiego do S. Smolki, Rzym 28 III 1888 r.

⁶⁹ *Ibidem*, knlb., List J. Korzeniowskiego do S. Smolki, Rzym 23 IV 1888 r.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*, knlb., List W. Czermaka do S. Smolki, Rzym 24 IV 1888 r.

mam pięć miesięcy takich, w których będę pozbawiony utrzymania i zmuszony pracować piórem lub innym sposobem na swoje utrzymanie. Mając przed sobą nową podróż, nie będę mógł starać się o żadne stałe zajęcie: a nie mam żadnego majątku ani rodziny dość dostatniej, która by mi warunki życia ułatwić mogła. W takim położeniu materialnym pobyt w Rzymie jak najdłuższy z takim wynagrodzeniem jakiego pobierałem dotychczas, byłby dla mnie wielkiem dobrodziejstwem (czem był i jest dla mnie i dotychczas)⁷².

Historyk apelując do uczuć Arcykwiryty⁷³ – jak młodzi nazywali Smolkę – nie zawiódł się w swych nadziejach. Kierownik Ekspedycji Rzymskiej uznał zasadność argumentów Korzeniowskiego dotyczących kompetencji Czermaka. Zaistniała sytuacja umocniła też więzy przyjaźni między uczestnikami drugiej kampanii ekspedycyjnej⁷⁴. Zanim Korzeniowski powrócił do Krakowa, odbył kwerendę w archiwum florenckim, gdzie zwrócił uwagę na przydatną Czermakowi korespondencję. Część z tamtejszych dokumentów była historykowi znana, ale wiadomość o innych zelektryzowała go:

Zainteresował mnie za to bardzo materiał z Archivio di Stato, a mianowicie listy Jana Kazimierza – jak piszesz – już od r. 1635, kiedy ja dotychczas najwcześniejsze znałem z lat 1645–1646! Do Florencji chętnie bym się przejechał – ale to zależy – od ministerium finansów⁷⁵.

---

⁷² *Ibidem*.

⁷³ „Znając życzliwe dla mnie usposobienie W Pana Profesora i jego nieodmienną troskliwość o nasze dobro, jako początkujących, a więc pomocy i poparcia potrzebujących – nie wątpię, że W Pan Profesor nie będzie widział w tem szczerem wyrażeniu mojej prośby – żadnego natręctwa, lecz jedynie dowód, że mój stosunek do W Pana Profesora pojmuję jako stosunek ucznia do nauczyciela, który powinien się wyrażać w formie prostej, a naturalnej i serdecznej”. *Ibidem*.

⁷⁴ Danuta Rederowa pisała, że kiedy na młodych uczestników Ekspedycji spadła wiadomość o konieczności skrócenia pobytu z braku funduszy rządowych, co dla Czermaka oznaczało pozostanie bez środków do życia przez kolejne miesiące, Korzeniowski wezwał na naradę „drugą izbę, tj. Czermaka, i po trzech czytaniach” ustalił, iż dodatkowe fundusze, jeśli były „wyczarowane”, przeznaczy się na przedłużenie pobytu Czermaka. „Korzeniowski – dodawała autorka – ciągnął do kraju, bowiem, jak podkreślał, «tu pracować nam trudno, tylko na szukaniu ograniczyć się można i zbieraniu»”. *Eadem, Ze studiów*, s. 203.

⁷⁵ BNW, rkps 7351, t. 12, k. 4.

Po wyjeździe Korzeniowskiego Rzym stracił dla Czerbaka nieco ze swego blasku⁷⁶. Czas wypełniał intensywną pracą, mimo wiosennej fali upałów⁷⁷. Na początku czerwca zajął się wysyłką sporządzonych w Rzymie odpisów dokumentów⁷⁸. O dotarciu do kraju 17-kilogramowej przesyłki Smolka informował w połowie czerwca 1888 r. na posiedzeniu Komisji Historycznej AU⁷⁹. Kierownik Ekspedycji Rzymskiej złożył też podziękowanie młodemu wysłannikom Akademii⁸⁰.

W czerwcu 1888 r. Czerbak powrócił do Krakowa. Akademii przedłożył pokaźny zbiór wypisów⁸¹. Do Lwowa wracał „z plonem bogatym”, marząc o „zagrzebaniu się w książkach i rękopisach”⁸². Jesienią tr. otrzymał stypendium Galicyjskiego Wydziału Krajowego na wyjazd do Berlina, gdzie studiował przez trzy semestry. W tajnym archiwum państwa pruskiego gromadził materiały do stosunków brandenbursko-polskich

⁷⁶ „Myśl, że jestem też jedynym reprezentantem ekspedycji – pisał Czerbak – podtrzymuje we mnie rezolucję. Dzisiejszy dzień spędziłem w towarzystwie [ks. Jana] Fijałka z rana u Chigich (czytaj po polsku!), po południu w Corsinianie. Nie przywykłem jeszcze do faktu, że Ciebie już tu nie ma”. BNW, rkps 7351, t. 12, k. 5.

⁷⁷ Pisał: „W tych ostatnich dniach mego pobytu w Rzymie, czas staje się rzeczywiście skarbem; drogim jak złoto, a rozplynnym jak lody... A przy tem te gorąca, ubezwładniają człowieka do reszty! Imaginuj sobie, mamy tu od tygodnia 32° do 33° regularnie! Asfalt na chodnikach zaczyna topnieć, podczas okrapiania ulic kłęby pary widoczne buchają do góry: dziesięć kroków wystarczy, aby spotnieć, jak mysz w łapce...”. *Ibidem*, k. 10.

⁷⁸ Informował Korzeniowskiego: „Zdaje się, że zapisaliśmy równą ilość arkuszy, bo na każdego z nas przypadają dwie teki. Zapakowałem je w mocną paczkę drewnianą i zaasekurowałem na 3000 franków. [...] Powiedz Smolce, że nie dokończyłem i nie będę kończył l. 54 Nunz. di Pol. (który przepisałem po październik r. 1646), lecz te ostatnie dni poświęcę na przeglądanie i rejestrowanie dalszych tomów. [...] Przeglądanie aktów idzie bardzo powolnie; gdybym mógł, przedłużyłbym tu jeszcze mój pobyt”. *Ibidem*, k. 11.

⁷⁹ ANPANK, sygn. W II-20, k. 127.

⁸⁰ We wstępie do sprawozdania S. Windakiewicza Smolka pisał: „W ciągu kampanii archiwalnej r. 1887/8 wyprawa nasza miała w Rzymie dwóch pracowników. Dr Józef Korzeniowski pracował w archiwach i bibliotekach rzymskich od początku listopada do połowy maja, Dr Wiktor Czerbak od połowy listopada do połowy czerwca. Obydwaj nasi wysłannicy, którym niechaj mi wolno będzie za gorliwą i umiejętną pracę wyrazić na tem miejscu podziękowanie, przysyłali mi co miesiąc dokładne wiadomości o wyniku swych poszukiwań. Na podstawie tych relacji – dodawał – zdawałem sprawę na każdym posiedzeniu Komisji Historycznej Akademii Umiejętności z toku i postępów naszej wyprawy”. S. Smolka, *Wstęp*, w: S. Windakiewicz, *Wyprawa... 1887/8*, k. 3–4.

⁸¹ S. Windakiewicz o efektach pracy „duumwiratu” Korzeniowski-Czerbak napisał: „Przejrano około 100 woluminów; [...] zrejestrowano 45 tomów; co za mozół jest jedną książkę przepisać – przepisano ich przeszło sześć”. *Ibidem*, s. 5.

⁸² DALO, fond 254, op. 1, spr 355, List W. Czerbaka do L. Finkla. Kraków 25 VI 1888 r., k. 66.

w XVII w. W kwietniu 1890 r. wyjechał na kwerendę do Wiednia, gdzie poszukiwał dokumentów do stosunków polsko-austriackich⁸³.

DRUGA WYPRAWA DO RZYMU

Czermak otrzymał od Smolki propozycję ponownego wyjazdu do Rzymu z końcem czerwca 1890 r. Jesienią powrócił do wiecznego miasta. Tym razem jako wysłannik Akademii współpracował ze zmartwychwstańcem o. Janem Bielą (1859–1946)⁸⁴. W sprawozdaniu dla ministerstwa z końca września 1891 r. kierownik Ekspedycji Rzymskiej napisał o zmodyfikowanych – z uwagi na niedostępność Archivio Borghese⁸⁵ – celach i efektach tej kampanii:

Dies war der Grund, weshalb in der letzten archivalischen Kampagne die Regierungszeit Sigismunds III beiseite gelassen und die Bearbeitung der Materialien zur Zeit der Regierung Ladislaus IV (1632–1648), unter Mitarbeiterschaft des Dr. Czermak und P. Biela in Angriff genommen wurde. Diese Aufgabe ist als Ausbeute des letzten Jahres, während dessen unsere Arbeiten auch auf das Archivio di Stato zu Venedig erstreckt wurden, bereits vollendet worden⁸⁶.

Czermak mógł więc kontynuować zbieranie materiałów nie tylko dla potrzeb Ekspedycji, ale i własnych. Z włoską stolicą witał się z rozrzewnieniem, informując Korzeniowskiego o „formalnej rzymskiej gorączce”⁸⁷.

⁸³ K. Baczkowski, *op. cit.*, s. 152–153.

⁸⁴ BN w Warszawie, rps 7351, t. 12, k. 44. Książd Biela w 1882 r. wstąpił do Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego i na Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie uzyskał doktorat z teologii. *Klerycy z ziem polskich, litewskich i pruskich święceni w Rzymie (XVI–pocz. XX w.). Clerici ex terris Poloniae, Lithuaniae et Prussiae Romae seu Urbe ordinati (saec. XVI ad init. XX)*, oprac. H. Juceczka na podstawie kwerendy rzymskiej wykonanej wspólnie z ks. H. Gerlicem, Wrocław 2018, s. 184–185.

⁸⁵ W memoriale dla Sejmu Krajowego z marca 1892 r. Smolka informował o ruinie książd Borghese, która zdecydowała o braku dostępu do ich prywatnego archiwum. „Obecnie – pisał – trudności te są już usunięte, ponieważ Jego Świątobliwość papież Leon XIII zakupił właśnie przed kilku miesiącami archiwum Borghese i wcielił je do Archiwum Watykańskiego. Przeszkoda ta zniewoliła nas była jednak na razie przeskoczyć czasy Zygmunta III, a zająć się opracowaniem aktów z czasu panowania Władysława IV i początków rządów Jana Kazimierza, które to zadanie w zupełności jest już spełnione”. D. Rederowa, *Materiały*, s.134.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 129.

⁸⁷ BNW, rkps 7351, t. 12, k. 44.

Pobyty nad Tybrem w latach 1890–1891 różnił się od pierwszego pod wieloma względami. Historyk czuł się teraz znacznie pewniej. Wracał do znanych sobie miejsc i ludzi, swobodnie porozumiewał się w miejscowym języku. Odkrył włoską kuchnię. Sprzyjała mu pogoda, odbywał więc liczne – bliższe i dalsze – wycieczki⁸⁸. Najważniejsza była jednak praca naukowa i gromadzenie źródeł do rozprawy habilitacyjnej o antytureckich planach wojennych Władysława IV, do której skrupulatnie zbierał materiały w Archiwum Watykańskim⁸⁹, a w ostatnich miesiącach pobytu w Italii także innych włoskich archiwach.

Jest moim pragnieniem – pisał – po ukończeniu archiwalnego sezonu rzymskiego – zajrzeć do Florencji i Wenecji i tam trochę poprawić, tj. zwłaszcza w Wenecji zebrać materiał do proj.[ektu] wojny tureckiej za Władysława IV, którego dzieje chcę opracować⁹⁰.

Smolka już w styczniu 1891 r. uzyskał aprobatę Komisji Historycznej AU dla wsparcia poszukiwań Czermaka we florenckich archiwach kwotą 200 złr.⁹¹ Akademia Umiejętności wchodziła na przełomie XIX i XX w. w okres swej świetności, przybywało hojnych darczyńców⁹², co dla mło-

⁸⁸ Szerzej zob. M. Hoszowska, *Wpływ*, s. 195–196.

⁸⁹ Podczas swego drugiego pobytu we Włoszech Czermak pracował nad dokumentami z lat 1632–1645 oraz 1647–1648, które nie zostały uwzględnione przez uczestników poprzedniej wyprawy. Było to 10 woluminów z działu „Nunziatura di Polonia”: z ostatnich lat nuncjatury Honorata Viscontiego (1632–1636), całej nuncjatury Mariusa Filonardiego (1636–1643) oraz dwuletniego okresu pełnienia obowiązków przez Giovanniego de Torresa (1647–1648). Bardzo obszerny zbiór akt był możliwy do przepracowania dzięki skupieniu uwagi na dwóch sprawach: wewnętrznej („postępy schizmy i unii w Polsce”) i zewnętrznej (stosunki Władysława IV ze Szwecją i Turcją). W depeszach Viscontiego historyk znajdował liczne wzmianki o stosunku króla do Kozaków. W przypadku dokumentów, które wyszły spod pióra Filonardiego, brakowało depesz z lat 1636–1639, których nie zdołał odszukać. W. Czermak, *Sprawozdanie z poszukiwań w Archiwum Watykańskim i innych archiwach włoskich w ciągu kampanii archiwalnej r. 1890/1*, w: *Akademia Umiejętności w Krakowie. Sprawozdania z Posiedzeń. Rok 1891*, Kraków 1892, s. 68–71.

⁹⁰ BNW, rkps 7351, t. 12, k. 67. W kolejnym liście dodawał: „Ja noszę się ciągle z zamiarem opracowania tematu konkursowego Tow. Hist. lit. paryskiego o «Planach Władysława IV wojny tureckiej i jego stosunku do Kozaków i unii». Do pomocy ma posłużyć cały zbiór wypisów, zrobionych przeze mnie w arch. watyk. – a do dziejów wojny tureckiej chciałbym zebrać nieco materiałów właśnie w archiwum weneckim”. *Ibidem*, k. 78.

⁹¹ ANPANK, sygn. W II-20, k. 156. Smolka informował wówczas, że Czermak kontynuuje w Rzymie pracę poprzedników nad materiałami do wieku XVII: „mając polecenie przy kopiowaniu posługiwać się siłami pomocniczymi”. *Ibidem*, k. 157.

⁹² J. Dybiec, *op. cit.*, s. 11, 38–45; J. Hulewicz, *op. cit.*, s. 41–120.

dych badaczy było zachętą do wysiłku. Czermaka cieszyła pomyślność krakowskiej instytucji⁹³.

Dobre nastają dla nas czasy – zauważał – nie możemy się skarżyć. Mamy wokoło siebie ludzi życzliwych: na czele Akademii stoją ludzie zacni i uczynni. Funduszków przybywa z rokiem każdym nieledwie... Wszystko to napawa mnie wielką otuchą. Miło jest pracować, kiedy się ma pewność, że praca znajdzie uznanie i nagrodę. A więc – avanti!⁹⁴.

Powyższa wypowiedź, sformułowana po śmierci K. Liskego, którego zgon był dla Czermaka ogromnym ciosem⁹⁵, dowodzi zarazem zakorzenienia historyka w środowisku krakowskim.

O jego lepszym samopoczuciu w czasie drugiej kampanii świadczyło też snucie planów związanych z wyjazdem Korzeniowskiego do Sztokholmu:

Dawno mam na myśli archiwa szwedzkie. Spodziewam się, że to, co tam odkryjesz, będzie dla mnie najwięcej interesujące. Może dasz początek „expeditioni Sueticae”, do której i ja będę się w dalszym ciągu napierać. Dam się posłać z ochotą do Sztokholmu, zwłaszcza jeśli mi po przyjacielsku utworzysz drogę. Noszę się już nawet z zamiarem uczenia języka szwedzkiego (Naturalnie to [...] umieszczam dopiero na dziesiątym planie moich nadziei)⁹⁶.

Na początku czerwca 1891 r. Czermak interesował się formalnościami umożliwiającymi w kolejnym miesiącu kwerendę w archiwum

---

⁹³ Szczególną rolę odegrał w tym względzie Smolka jako sekretarz generalny AU, który za jeden ze swoich aksjomatów przyjął wyszukiwanie młodych talentów oraz ułatwianie realizacji aspiracji naukowych osobom wywodzącym się z warstw plebejskich. H. Barycz, *op. cit.*, s. 150–151.

⁹⁴ BNW, rkps 7351, t. 12, k. 78.

⁹⁵ Liske zmarł 27 II 1891 r. Uczeń opłakał jego śmierć, podkreślając potrzebę kontynuowania dzieła mistrza oraz podtrzymywania tego, co było mu drogą. DALO, f. 254, op. 1, spr. 355, k. 76.

⁹⁶ BNW, rkps 7351, t. 12, k. 84. Języka szwedzkiego Czermak zaczął się uczyć, o czym latem 1892 r. pisał do przyjaciela: „Jestem bardzo ciekaw rezultatu Twoich poszukiwań w Sztokholmie. Jeśli porobisz tam jakie odkrycia, będę się rwał za Tobą w tamte strony. Już teraz «bębnę» szwedzkiego [Heinrich Gottfried] Ollendorffa”. BNW, rkps 7351, t. 13, k. 9. Zob. K. Stachowska, *Kontakty Polskiej Akademii Umiejętności z nauką szwedzką w latach 1873–1952*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1978/1979, 24, s. 115–116.

weneckim⁹⁷. Rekomendację Smolka napisał mu 1 lipca 1891 r.⁹⁸ Wenecja zachwyliła Czermaka. O samej pracy zaś pisał:

Tutaj pracuję w archiwum państwa – i to nawet ciężko, pospiesznie. Dotąd spisałem około 100 arkuszy, i to bitych [...]. Tutejsze depesze Tiepola z lat 1645–1648 o wiele cenniejsze, niż relacje nuncjatury. Niestety w połowie zniszczone, częścią całkiem nieczytelne. I to jednak co się zostało znakomicie mi się przyda⁹⁹.

Opuszczając Rzym, Czermak wysłał do Akademii plony kilkumiesięcznych wysiłków:

Posłałem coś około 400 arkuszy (nie wszystko, bo częśćkę zabrałem ze sobą). 400 arkuszy na tak długi czas – nie jest to dużo; ale trzeba to uwzględnić, że tym razem przepatrzyłem i przerobiłem dwa razy więcej aktów, niż za poprzednim; że moje odpisy są wyciągami z materiałów, które ilościowo są co najmniej 5–6 razy większe. [...]

---

⁹⁷ „Co do Wenecji – pisał – mam już potrzebne informacje, bo zniosłem się listownie z hr. Augustem Cieszkowskim, którego zresztą od kilku dni mam już w Rzymie. Archiwum otwarte całe lato. Za zgodą Arcykwiryty [Smolki] mam pracować w Wenecji przez lipiec. Materiały są pono dla mnie nader ważne. [...] W Rzymie zostaję do końca czerwca. Archiwum będzie zamknięte 27go b. mies. Materiały tu zebrane wyślę stąd do Krakowa”. BNW, rkps 7351, t. 12, k. 86–87.

⁹⁸ Smolka jako sekretarz generalny AU pisał: „J’ai l’honneur de Vous recommander M. Victor Czermak qui est chargé par notre Académie des recherches dans les Archives de home et de Venise concernant l’histoire de la Pologne. M. Czermak vient de terminer les travaux dans les Archives du Vatican antiques il a consacré plusieurs mois et se propose de passer quelque temps à Venise, pour y étudier les documents ayant rapport aux relations entre la Pologne et la République de Venise au XVIIe siècle”. ANPANK, Korespondencja sekretarza generalnego, sygn. 1891/116, knlb., Rekomendacja do Dyrekcji Archiwum Weneckiego w sprawie Dr. Czermaka. 1 juillet 1891.

⁹⁹ BNW, rkps 7351, t. 12, k. 90. W archiwum weneckim Czermak znalazł jedynie dwa tomy akt (przynależnych do działu „Dispacci di Polonia”) odnoszących się do okresu panowania Władysława IV, a w nich relacje posła weneckiego, Giovanniego Tiepola, pisane z Polski w latach 1645–1647. Zdecydowana większość z nich odnosiła się do projektu koalicyjnej wyprawy antytureckiej. O stanie dokumentów pisał: „Bardzo znaczna część tego zbioru, zwłaszcza tomu 5-go, przechowała się w stanie bardzo zniszczonym: karty do połowy, a nawet niektóre w całości wilgocią przegryzione, papier zbutwiały, podziurawiony, u dołu rozpadły w kawałki, i pismo prawie zupełnie nieczytelne. Co najmniej 1/3 część relacji jest stracona; szkoda to tem bardziej ubolewania godna, że luki zachodzą w aktach z r. 1647, którego dzieje przedstawiają wiele stron zagadkowych”. W. Czermak, *Sprawozdanie*, s. 74.

Teraz już więc ogólny plan mojej kampanii dochodzi liczby pół tysiąca arkuszy. Czy zrobił kto przede mną więcej?¹⁰⁰.

Z końcem lipca 1891 r. myślał już o powrocie do kraju¹⁰¹. Zależało mu na dobrym przygotowaniu do nowych obowiązków: stypendysty w bibliotece Seminarium Historycznego UJ oraz zastępcy sekretarza jednej z serii wydawniczych AU w Krakowie – Biblioteki Pisarzy Polskich¹⁰².

Jesienią tr. Czermak został też członkiem Komisji Historycznej AU¹⁰³. Stało się to na posiedzeniu w dniu 27 listopada 1891 r., na które został zaproszony w charakterze gościa. W dyskusji nad sprawozdaniem historyka z drugiej kampanii ekspedycyjnej¹⁰⁴ zabierali głos Smolka, Wincenty Zakrzewski, Bronisław Dembiński i Bolesław Ulanowski. Wniosek komitetu administracyjnego, aby zaproponować wydziałowi włączenie Czermaka do komisji, uzyskał w głosowaniu jednomyślnie poparcie¹⁰⁵. Smolka konsekwentnie dążył do wiązania młodych uczestników Ekspedycji Rzymskiej z krakowskimi gremiami naukowymi¹⁰⁶. Zaangażowanie absolwentów galicyjskich uniwersytetów w prace ekspedycyjne było w Krakowie doceniane. Ale i oni byli ambasadorami wysiłków Akademii wobec cudzoziemców i rodaków. Opublikowany na łamach „Gazety Lwowskiej” artykuł Czermaka potwierdzał utrzymującą się zaraz po powrocie z Italii „gorączkę rzymską”. Historyk podnosił znaczenie źródeł wytworzonych przez obcych, przekonany o potrzebie bardziej wyważonego obrazu narodowych dziejów, rozpatrywanych w kontekście powszechnodziejowym. Wyartykułował w nim także swą wiarę

¹⁰⁰ BNW, rkps 7351, t. 12, k. 90.

¹⁰¹ Niemile niespodzianki finansowe (brak spodziewanego honorarium za napisane prace) sprawiły, że musiał wybrać najtańszą trasę powrotu, o czym pisał: „Drogę na Peszt, «najbrzydszą i najdłuższą» obrałem dlatego, że jest o całą połowę tańsza od drogi na Wiedeń [...]. Co do interesów pieniężnych zawsze mi się źle wiodło: napracuję się dużo, a potem zwykle nie mam z tego korzyści wtedy, kiedy najbardziej mi jest pożądaną”. *Ibidem*, k. 91–93.

¹⁰² *Ibidem*, k. 93. Już wiosną 1891 r. Korzeniowski polecił Smolce Czermaka jako swego zastępcę w Bibliotece Pisarzy Polskich. *Ibidem*, k. 77.

¹⁰³ Do Korzeniowskiego pisał: „Miałem w Akademii na pos[iedzeniu] kom[isji] hist[orycznej] wykład ustny (z pamięci) o pracach eks[pedycji] rzymsk[iej] z ostatniego roku, który zrobił podobno najlepsze wrażenie. Zostałem członkiem Komisji histor[ycznej]”. *Ibidem*, k. 99.

¹⁰⁴ W. Czermak, *Sprawozdanie*, s. 68–76; idem, *Rapport sur les travaux de la mission de Rome en 1890/91*, „Bulletin International de l’Académie des Sciences de Cracovie”, Séances de l’année 1890, Cracovie 1891, s. 354–361.

¹⁰⁵ ANPANK, sygn. W II-20, k. 160–162.

¹⁰⁶ 8 XI 1888 r. Komisja Historyczna uchwaliła na wniosek Smolki włączenie do swego grona Korzeniowskiego. *Ibidem*, k. 135. 5 VII 1889 r. Smolka wnioskował o wejście do niej Windakiewicza, co także uchwalono. *Ibidem*, k. 140.

w europejską *communitas* uczonych oraz współpracę badaczy przeszłości kierujących się ideą prawdy i zasadami warsztatu historyka¹⁰⁷. Trudno nie zgodzić się z Krzysztofem Baczkowskim, że gruntowne studia w archiwach Rzymu, Berlina, Wiednia, Wenecji uczyniły z Czermaka jednego z „lepszych znawców dziejów politycznych Polski XVII wieku postrzeganych w szerszym kontekście międzynarodowym”¹⁰⁸. Było to zasługą samego historyka, ale i wsparcia, jakie uzyskał w środowisku krakowskim, przede wszystkim ze strony Smolki rozumiejącego wagę współpracy nauki polskiej z obcą dla dojrzałości formułowanych przez nią wniosków oraz stosowanych narzędzi badawczych.

* * *

Uczestnicy naukowych wypraw do Rzymu musieli godzić pracę na rzecz ekspedycji z twórczością naukową, co w panujących we Włoszech warunkach nie było łatwe¹⁰⁹. W okresie, o którym mowa, czyli w latach 1887–1891, powstały nowe ważne rozprawy Czermaka¹¹⁰, a niektóre za-

¹⁰⁷ Pisał: „Jeżeli coraz bardziej upowszechniające się studia materiałów archiwalnych mają za cel stworzenie dla obrazu naszej historycznej przeszłości tła powszechno-dziejowego, to dla spełnienia tego zadania pomoc uczonych zagranicznych będzie zawsze pożądaną, a nieraz nawet niezbędną. Takie zaś wydawnictwa, jak niniejsze, mogą się najdzielniej przyczynić do przyspieszenia i ułatwienia owego współpracownictwa i owej pomocy”. W. Czermak, *Z wydawnictw krakowskiej Akademii (Pauli Aemilii Giovannini „Relazione di Polonia”, 1565. Edidit Joseph Korzeniowski, Cracovia 1891. – Pamiętnik Jana Golliusza, mieszczanina polskiego (1650–1653) wydał J. Korzeniowski. W Krakowie 1891)*, „Gazeta Lwowska” 30 VII 1891, nr 171, s. 4. Szerzej o międzynarodowej współpracy polskich badaczy przeszłości na przełomie XIX i XX w. zob. K. Zamorski, *Przez profesjonalizację do międzynarodowej ekumeny historyków. Historiografia polska na międzynarodowych kongresach nauk historycznych w latach 1898–1938*, Kraków 2020, s. 7–54.

¹⁰⁸ K. Baczkowski, *op. cit.*, s. 153.

¹⁰⁹ Głównie z powodu braku polskiej literatury. Dlatego młodzi wysłannicy apelowali do Smolki o przysłanie wydawnictw Akademii. 22 XII 1887 r. Korzeniowski pisał: „W końcu jedna prośba! Komisja Hist. miała wysłać swe wydawnictwa do Archiwum, do dziś dnia nie ma ani jednego tomu!”. J. Dużyk, *Listy Józefa*, s. 46. Zob. także *ibidem*, s. 49. Sam Czermak doświadczył bolesnej nauczki, pisząc w podobnych warunkach artykuł o reformie sejmowania za panowania Jana Kazimierza dla „Biblioteki Warszawskiej”, który spotkał się z surową i zasłużoną – jak sam przyznał – krytyką Henryka Sawczyńskiego. Szerzej zob. M. Hoszowska, *Maria*, s. 88–91.

¹¹⁰ W. Czermak, *Nieznana satyra polska z XVII wieku*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1888, 16, s. 887–900, 992–1005; idem, *Jan Kazimierz. Próba charakterystyki*, „Kwartalnik Historyczny” 1889, 3, s. 1–27; idem, *Jan Kazimierz. Studia nad jego życiem i charakterem*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1890, 17, s. 812–1183. Artykuły te przynosiły plon nowy, wynikający z udziału w pracach Ekspedycji Rzymskiej i kwerendy w Archiwum Watykańskim.

gadnienia były przez niego kontynuowane, jak studia nad dziejami wojny polsko-moskiewskiej Jana Kazimierza¹¹¹, opracowywanej m.in. w oparciu o pozyskiwane w Rzymie dokumenty. To Czermak wprowadził do obiegu naukowego odnoszące się do tej wojny określenie „szczęśliwy rok 1660”¹¹². Był też wydawcą prywatnych listów ostatniego z Wazów do żony¹¹³.

„Gorączka rzymska”, która opanowała nie tylko Czermaka¹¹⁴, ale i innych uczestników Ekspedycji Rzymskiej AU¹¹⁵, była jednym z ważniejszych czynników promowania postępu w dziedzinie nauk historycznych. Dotyczyło to nie tylko upowszechniania wiedzy o wynikach naukowych poszukiwań wśród szerszych kręgów społeczeństwa, udostępniania w Krakowie zebranych materiałów zainteresowanym, ale przede wszystkim uruchamiania motywacji utalentowanych absolwentów

---

W. Czermak, *Z czasów Jana Kazimierza. Studia historyczne*, Lwów 1893. Był to zbiór wydanych wcześniej studiów, uzupełnionych o nowe przyczynki; idem, *Potrójne śluby Jana Sobieskiego i „Marysieńki”*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1890, 18, s. 961–977, 1056–1079. Jerzy Mycielski nazwał artykuł Czermaka „wzorem pracy konstrukcyjnej”. Idem, *Czermak Wiktor dr: Potrójne śluby Jana Sobieskiego i „Marysieńki”*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”. Rok 1890. Zeszyty 11 i 12, „Kwartalnik Historyczny” 1892, 6, s. 872–873. Zdaniem Adama Kerstena studium dowodziło nie tylko intuicji i zdolności warsztatowych, ale i młodzieńczej odwagi historyka. Idem, *Posłowie do „Potrójnych ślubów...”*, w: W. Czermak, *Ostatnie*, s. 64–68.

¹¹¹ W. Czermak, *Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej z r. 1660*, „Przegląd Polski” 1887, 21, 83, kwartał III, s. 66–77; „Przegląd Polski” 1893, 27, 107, kwartał III, s. 33–78; idem, *Koniec Jerzego Lubomirskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 1890, 4, s. 1–23. Znaczenie ocen historyka zawartych w studium o końcowych latach politycznej aktywności Lubomirskiego podkreślił J. Stolicki. Idem, *op. cit.*, s. 119.

¹¹² J. Stolicki, *op. cit.*, s. 116.

¹¹³ W. Czermak, *Listy Jana Kazimierza do Marii Ludwiki z lat 1663–1665*, „Kwartalnik Historyczny” 1891, 5, s. 10–48.

¹¹⁴ Symptomatyczna dla niej była wypowiedź: „«Rozkochiwam się» w Rzymie coraz namolniej i mogę dziś powiedzieć, że to «zdobycie» przez Rzym, któremu każdy prędzej czy później ulec musi, jest u mnie tak zupełne, iż chyba pozostanę jego niewolnikiem i wielbicielem na zawsze. Wyobraź sobie, że traktuję po prostu jako impertynencję, jeśli ktoś z «nowicjusów» pozwala sobie kręcić nosem i mówić o doznanym zawodzie. Patrząc na takiego z politowaniem i myślę sobie: zostań tu jeszcze z rok, to potem będzie można z Tobą gadać... A jeśli wyjeżdżasz wkrótce, to bywaj zdrów: widziałeś bardzo dużo, ale rozumiałeś bardzo mało; szczęśliwyś chyba o tyle, że opuszczając Rzym, nie wiesz, ile i co tracisz!“. BNW, rkps 7351, t. 12, k. 51.

¹¹⁵ J. Dużyk, *Listy rzymskie*, s. 73–127; idem, *Listy Józefa*, s. 37–77; K. Stachowska, *Listy S. Windakiewicza do S. Smolki z lat 1888–1889*, „Rocznik Biblioteki PAU i PAN” 1990, 35, s. 39–82; eadem, *Listy Władysława Abrahama w zbiorach Biblioteki Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie*, „Rocznik Biblioteki PAU i PAN w Krakowie” 1981, 26, s. 175–251.

uniwersytetu, którzy w zetknięciu z wielonarodową społecznością uczonych – pracujących we włoskich archiwach i bibliotekach – budowali swe kompetencje i poczucie wartości wyływające z przynależności do międzynarodowej wspólnoty historyków. Konfrontując się z szerokim światem, młodzi stawiali pytania dotyczące nie tylko osobistych celów i ambicji, ale i pożądanego kształtu nowoczesnego społeczeństwa oraz narodowej wspólnoty. Smolka jako inicjator i niestrudzony organizator wypraw początkujących badaczy¹¹⁶ dobrze rozumiał sens naukowy i „wychowawczy” przedsięwzięcia służącego większej profesjonalizacji historii¹¹⁷ oraz potrzebę wzmacniania czynnika racjonalnego w życiu politycznym, społeczno-gospodarczym i kulturalnym mieszkańców ziem polskich pod zaborami. O połowicznym jedynie spożytkowaniu potencjału „juniorów” napisze po latach Władysław Konopczyński¹¹⁸.

Pierwsze kampanie ekspedycyjne podszyte były patriotyczną nutą. Windakiewicz pisał o udziale w pracach Ekspedycji Rzymskiej jako służbie żywej Rzeczypospolitej¹¹⁹. Podobna fraza znalazła się w komentarzu do jego sprawozdań, pióra Korzeniowskiego, który wspominał o pragnieniu wyływającym z „tęsknoty do czasów, gdy nam nie tylko cierpieć, ale i na

¹¹⁶ H. Barycz, *op. cit.*, s. 154–170.

¹¹⁷ J. Wyrozumski omawiając proces gromadzenia, a potem wydawania Akt Nuncjatury Apostolskiej, podkreślił, że bez wysiłków AU na rzecz stworzenia bazy materiałowej dla badań nad narodową przeszłością „nasza historiografia tkwiłaby gdzieś na poziomie infantylizmu naukowego”. Idem, *Karoliny Lanckorońskiej wkład do badań nad historią Polski*, w: „Prace Komisji Historii Nauki” 2004, 6, s. 77. Dembiński charakteryzując ogrom zbiorów źródłowych wiecznego miasta, kończył sprawozdanie słowami: „Czy te nowe, nietknięte dotąd prawie źródła, zmieniają pogląd na historię Polski? Nie sądzę! Ale to pewna, że chcąc pogląd na dzieje Polski pogłębić i szerzej rozwinąć, trzeba będzie koniecznie z tych źródeł rzymskich czerpać jak najobficiej”. B. Dembiński, *op. cit.*, s. 110.

¹¹⁸ W. Konopczyński, *Rozwój badań nad dziejami Polski Nowożytnej 1506–1795*, „Kwartalnik Historyczny” 1937, 60, s. 290–291. Uczony podkreślał, że od 1887 r. wysłannicy Ekspedycji Rzymskiej systematycznie przysyłali do Krakowa plony swej pracy, ale starsi członkowie Komisji Historycznej postawili na przygotowywanie wydawnictw, które wyszły drukiem dopiero kilkadziesiąt lat później.

¹¹⁹ „Oprócz realnej korzyści, zdobywania źródeł dla poznania własnej historii, odosimy z poszukiwań takich drugą, i to wyższą, korzyść moralną, że stajemy się przez to w oczach cudzoziemców żywymi świadectwami pracy organicznej, rozwijającej się u nas szczęśliwie, mimo bardzo trudnych warunków. Pamiętam, gdy pierwszy raz pojawiłem się we Włoszech dla poszukiwań archiwalnych, przyjęto mnie jakby przybyśza z krainy duchów. – Co? I wy pracujecie jeszcze nad waszą historią, która wam niczego więcej nie dała, jak bólu wiele i upokorzenia? – Tak, pracujemy i pracować chcemy, aż przyjdziemy przez nią do samopoznania zupełnego i prawdę, dobytą z życia tysiąca lat, wcielimy w życie, aby przetrwała drugie tysiąclecie na świadectwo tego, że powołania, które Bóg dał narodowi, nikt mu odebrać nie jest w stanie”. S. Windakiewicz, *Wyprawa... 1886*, s. 45–46.

szerokiej arenie światowej działać wolno było”¹²⁰. Wzajemne poznanie się i życie podczas zagranicznych wypraw procentowało w późniejszych latach i ułatwiało osiągnięcie kolejnych szczebli naukowej kariery¹²¹. Można powiedzieć, że dojrzewające na przełomie XIX i XX w. pokolenie badaczy przeszłości, zadomowione w europejskich metropoliach, kumulowało energię do mierzenia się z wyzwaniem naukowymi, społeczno-politycznymi i cywilizacyjnymi *belle époque*.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archiwum Główne Akt Dawnych:

C.K. Ministerstwo Wyznań i Oświaty, sygn. 065u.

Biblioteka Narodowa w Warszawie:

rkps BN 7351, t. 12–13, 19.

Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie:

sygn. W II-20, WF II-25, 1891/116.

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego:

Wydział Filozoficzny, Doktoraty, sygn. WF II 504.

Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie:

Teki Czermaka, sygn. 8677.6.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu:

rkps 6207/III, t. IV, lit. C.

Derzhavnyy arkhiv L'viv's'koyi oblasti [Державний архів Львівської області]:

fond [фонд] 26, opys [опис] 15, sprava [справа] 717.

fond [фонд] 254, opys [опис] 1, sprava [справа] 355.

Historiography sources (Źródła historiograficzne)

Bobrzyński M., *Dzieje Polski w zarysie*, t. 1, wyd. II powiększone, Warszawa 1880.

Czermak W., *Jan Kazimierz. Próba charakterystyki*, „Kwartalnik Historyczny” 1889, 3.

Czermak W., *Jan Kazimierz. Studia nad jego życiem i charakterem*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1890, 17.

Czermak W., *Koniec Jerzego Lubomirskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 1890, 4.

Czermak W., *Listy Jana Kazimierza do Marii Ludwiki z lat 1663–1665*, „Kwartalnik Historyczny” 1891, 5.

Czermak W., *Nieznana satyra polska z XVII wieku*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1888, 16.

Czermak W., *Potrójne śluby Jana Sobieskiego i „Marysieńki”*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1890, 18.

¹²⁰ Rec. J. Korzeniowski, *Windakiewicz Stanisław: Wyprawa naukowa do Rzymu w roku 1886. Kraków, 1887, str. 46; Windakiewicz Stanisław dr: Wyprawa naukowa do Rzymu. Kampania z roku 1887/8. Kraków 1888, str. 53, „Kwartalnik Historyczny” 1889, 3, s. 339.*

¹²¹ Na początku XX w. Czermak zdecydowanie oponował przeciwko zwlekaniu z nadaniem tytułu profesora nadzwyczajnego (z pełnymi poborami) historykowi literatury i uczestnikowi pierwszej wyprawy ekspedycyjnej, S. Windakiewiczowi. AUJ, sygn. WF II 45, k. 222.

- Czermak V., *Rapport sur les travaux de la mission de Rome en 1890/91*, „Bulletin International de l'Académie des Sciences de Cracovie”, Séances de l'année 1890, Cracovie 1891.
- Czermak W., *Sprawa Lubomirskiego w roku 1664*, Warszawa 1886.
- Czermak W., *Sprawozdanie z poszukiwań w Archiwum Watykańskim i innych archiwach włoskich w ciągu kampanii archiwalnej r. 1890/1*, w: *Akademia Umiejętności w Krakowie. Sprawozdania z Posiedzeń. Rok 1891*, Kraków 1892.
- Czermak W., *Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej z r. 1660*, „Przegląd Polski” 1887, 21, 82, kwartał II; „Przegląd Polski” 1887, 21, 83, kwartał III; „Przegląd Polski” 1893, 27, 107, kwartał III.
- Czermak W., *Z powodu nowej książki P. K. Waliszewskiego (K. Waliszewski: Polsko-francuskie stosunki w XVII wieku, 1644–1667. Opowiadania i źródła historyczne ze zbiorów archiwalnych francuskich publicznych i prywatnych [...] Kraków. Nakładem Tow. histor. liter. w Paryżu 1899)*, „Kwartalnik Historyczny” 1890, 4.
- Czermak W., *Z wydawnictw krakowskiej Akademii (Pauli Aemilii Giovannini „Relazione di Polonia”, 1565. Edidit Joseph Korzeniowski, Cracovia 1891. – Pamiętnik Jana Golliusza, mieszczanina polskiego (1650–1653)... wydał J. Korzeniowski. w Krakowie 1891)*, „Gazeta Lwowska” 26 VII 1891, nr 168.
- Demiński B., *Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich, szczególnie w Archiwum Watykańskim. O materiałach do dziejów polskich w XVI i XVII wieku*, w: *Archiwum Komisji Historycznej*, t. 4, Kraków 1888.
- Konopczyński W., *Rozwój badań nad dziejami Polski Nowożytniej 1506–1795*, „Kwartalnik Historyczny” 1937, 60.
- Korzeniowski J., *Excerpta ex libris manu scriptis archive consistorialis romani, 1409–1590, expeditionis romanae cura a. 1887 collecta*, Kraków 1890.
- Korzeniowski J., *Windakiewicz Stanisław: Wyprawa naukowa do Rzymu w roku 1886*. Kraków, 1887, str. 46; *Windakiewicz Stanisław dr: Wyprawa naukowa do Rzymu. Kampania z roku 1887/8*. Kraków 1888, str. 53, „Kwartalnik Historyczny” 1889, 3.
- Mycielski J., *Rec. Czermak Wiktor dr: Potrójne śluby Jana Sobieskiego i „Marysieńki”, „Przewodnik Naukowy i Literacki”*. Rok 1890. Zeszyty 11 i 12, „Kwartalnik Historyczny” 1892, 6.
- Posiedzenie Komisji Historycznej z dnia 13 maja 1887 r.*, w: *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*, t. 21, Kraków 1888.
- Sawczyński H., *Rec. Sprawa Lubomirskiego w roku 1664. Napisał Wiktor Czermak*. Warszawa 1886 [...], „Kwartalnik Historyczny” 1887, 1.
- Smolka S., *Wstęp*, w: *S. Windakiewicz, Wyprawa naukowa do Rzymu. Kampania z roku 1887/8*, Kraków 1888.
- Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa*, „Kwartalnik Historyczny” 1890, 4.
- Szujski J., *Dzieje Polski podług ostatnich badań*, t. 3, *Królowie wolno obieralni*, Lwów 1863.
- Szujski J., *Historii polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*, Warszawa 1889.
- Windakiewicz S., *Wyprawa naukowa do Rzymu w roku 1886*, Kraków 1887.
- Windakiewicz S., *Wyprawa naukowa do Rzymu. Kampania z roku 1887/8*, Kraków 1888.

Printed sources (Źródła drukowane)

- Acta Nuntiaturae Polonae*, t. 1, *Ogólny*, wyd. H.D. Wotyska, Rzym 1990.
- Acta Nuntiaturae Polonae*, t. XXIV, *Honoratus Visconti (1630–1636)*, vol. 1, (20 IV 1630–26 VII 1631), ed. A. Biliński, Romae 1992.
- Acta Nuntiatum Polonae*, t. XXV, *Marius Filonardi (1635–1643)*, vol. 1, (12 II 1635–29 X 1636), wyd. T. Chynczewska-Hennel, Kraków 2003.
- Rederowa D., *Materiały do działalności Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie w latach 1873–1918. Wybór źródeł*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.

Studies (Opracowania)

- Academia Militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, red. A. Redzik, Kraków 2015.
- Bączkowski K., Wiktor Czermak (1863–1913), w: *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Filozoficznego*, red. J. Dybiec, Kraków 2000.
- Barycz H., *Stanisław Smolka w życiu i nauce*, Kraków 1975.
- Błachowska K., *Ludwik Finkel (1858–1930)*, w: *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, [t. 1], red. J. Maternicki przy współpracy L. Zaszkiłniaka, Rzeszów 2007.
- Brzozowski S., *Zabór austriacki*, w: *Historia nauki polskiej*, t. IV, 1863–1918, red. B. Suchodolski, Z. Skubała-Tokarska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.
- Chyliński M., *Stanisław Lukas*, Kraków 1882.
- Clerici ex terris Poloniae, Lithuaniae et Prussiae Romae seu Urbe ordinati (saec. XVI ad init. XX)*, opracował S. Jujeczka na podstawie kwerendy rzymskiej wykonanej wspólnie z ks. H. Gerlicem, Wrocław 2018.
- Dużyk J., *Listy J. Korzeniowskiego do Stanisława Smolki i Bronisława Dembińskiego*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1986, 31.
- Dużyk J., *Listy rzymskie Józefa Korzeniowskiego z lat 1886–1888*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1985, 30.
- Dybiec J., *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952*, Kraków 1993.
- Grabski A.F., „Podpalacze” przeciw „lidze brandmajstrów”. *Z dziejów walki z krakowską szkołą historyczną*, w: A.F. Grabski, *Perspektywy przeszłości. Studia i szkice historiograficzne*, Lublin 1983.
- Filipowicz S., *Ujarmienie rozumu politycznego. Polityczne horyzonty krakowskiej szkoły historycznej*, Warszawa 1984.
- Finkel L., Starzyński S., *Historia Uniwersytetu Lwowskiego*, t. 1–2, Lwów 1894.
- Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku)*, red. J. Maternicki, J. Pisulińska, L. Zaszkiłniak, Rzeszów 2016.
- Grabski A.F., *Metodologiczne problemy tzw. krakowskiej szkoły historycznej*, w: A.F. Grabski, *Orientacje polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1972.
- Hoszowska M., *Dawna Rzeczpospolita we wczesnych pracach Wiktora Czermaka (1882–1887)*, w: *Wspólne dziedzictwo. Rzeczpospolita Obojga Narodów w polskiej, litewskiej i ukraińskiej historiografii XIX–XXI wieku*, red. M. Hoszowska, J. Pisulińska, P. Sierżęga, L. Zaszkiłniak, Rzeszów 2019.
- Hoszowska M., *Ludwik Finkel i Akademia Umiejętności w Krakowie. Z dziejów współpracy naukowej Lwowa i Krakowa na przełomie XIX i XX wieku*, Rzeszów 2011.
- Hoszowska M., *Maria Ludwika Gonzaga w pracach Wiktora Czermaka*, „Studia Polonijne” 2019, 40.
- Hoszowska M., *Wpływ podróży na dynamikę życia wybranych uczniów Ksawerego Liskego*, „Gallicja. Studia i Materiały” 2020, 6.
- Hulewicz J., *Polska Akademia Umiejętności w Krakowie 1873–1918. Zarys dziejów*, Wrocław 1958.
- Julkowska V., *Ksawery Liske (1838–1891)*, w: *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, [t. 1], red. J. Maternicki przy współpracy L. Zaszkiłniaka, Rzeszów 2007.
- Katedra Historii Polskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim – odniesienia, interpretacje, pamięć*, red. K.K. Daszyk, T. Kargol, Kraków 2019.
- Kawalec A., *Seminarium historii powszechnej Ksawerego Liskego*, w: *Historia. Ciągłość i zmiana. Studia ofiarowane Profesorowi Jerzemu Maternickiemu*, Rzeszów 2016.
- Kawalec A., *U początków modernizacji studium historycznego na Uniwersytecie Jagiellońskim. Starania Ksawerego Liskego i Wincentego Zakrzewskiego o katedrę historii powszechnej na UJ*, „Kwartalnik Historyczny” 2020, 127, 3.

- Kersten A., *Posłowie do „Potrójnych ślubów...”*, w: W. Czermak, *Ostatnie lata Jana Kazimierza*, oprac. i wstęp A. Kersten, Warszawa 1972.
- Kersten A., *Posłowie do „Sprawy Lubomirskiego”*, w: A. Kersten, W. Czermak, *Ostatnie lata Jana Kazimierza*, oprac. i wstęp A. Kersten, Warszawa 1972.
- Kersten A., *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Warszawa 1963.
- Kersten A., *Wstęp*, w: W. Czermak, *Ostatnie lata Jana Kazimierza*, oprac. i wstęp A. Kersten, Warszawa 1972.
- Konarski S., *Korzeniowski Józef (1863–1921)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 14, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- Maternicki J. *Polskie szkoły historyczne we Lwowie w XIX w.*, w: *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. 3, red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, Rzeszów 2005.
- Maternicki J., *Złote lata historiografii polskiej we Lwowie*, Rzeszów 2015.
- Maternicki J., *Zmierzch szkoły krakowskiej i opozycja historyków warszawskich*, w: J. Maternicki, *Kultura historyczna dawna i współczesna*, Warszawa 1979.
- Michalak S., *Józef Szujski 1835–1883. Światopogląd i działanie*, Łódź 1987.
- Modelski T.E., *Ludwik Finkel (20 III 1858 – 24 X 1930). Zarys biograficzny*, „Kwartalnik Historyczny” 1932, 46.
- Perkowska U., *Kształtowanie się zespołu naukowego w Uniwersytecie Jagiellońskim (1860–1920)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975.
- Rederowa D., *Polska Stacja Naukowa w Paryżu (1893–1926)*, w: D. Rederowa, B. Jaczewski, W. Rolbiecki, *Polska Stacja Naukowa w Paryżu w latach 1893–1978*, przedm. A.F. Grabski, Wrocław 1982.
- Rederowa D., *Ze studiów nad kontaktami Akademii Umiejętności z nauką obcą. Ekspedycja Rzymska (1886–1918)*, *Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie* 1958, 4.
- Słoczyński H., *Z dziejów czarnej legendy krakowskiej historiografii konserwatywnej. Józef Szujski w opiniach współczesnych i potomnych*, „Kwartalnik Historyczny” 1995, 102, 3–4.
- Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ 1869–1969*, red. C. Bo-bińska, J. Wyzomski, Kraków 1972.
- Stachowska K., *Kontakty Polskiej Akademii Umiejętności z nauką szwedzką w latach 1873–1952*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1978/1979, 24.
- Stachowska K., *Listy S. Windakiewicza do S. Smolki z lat 1888–1889*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1990, 35.
- Stachowska K., *Listy Władysława Abrahama w zbiorach Biblioteki Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1981, 26.
- Stachowska K., *Z działalności wydawniczej Polskiej Akademii Umiejętności – starania o upowszechnienie za granicą polskiej myśli naukowej w latach 1873–1952*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1973, 19.
- Staszal J., *Z nieznanych listów Stanisława Smolki do Franciszka Smolki z lat 1883–1894*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1999, 44.
- Stinia M., *Uniwersytet Jagielloński w latach 1871–1914. Modernizacja procesu nauczania*, Kraków 2014.
- Stolicki J., *Wiktor Czermak – pionier badań nad XVII wiekiem w Polsce*, w: *Katedra Historii Polskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim odniesienia, interpretacje, pamięć*, red. K.K. Daszyk, T. Kargol, Kraków 2019.
- Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Filozoficznego*, red. J. Dybiec, Kraków 2000.
- Universitati Leopoliensis trecentisimum Quinquagesimum anniversarium suae foundationis celebranti im memoriam*, red. W. Lohman, Kraków 2011.
- Wierzbicki A., *Historiografia polska doby romantyzmu*, Wrocław 1999.

- Wierzbicki A., *Wokół „czarnej legendy” historiografii krakowskich konserwatystów*, „Kwartalnik Historyczny” 1997, 104, 2.
- Wyrozumski J., *Karoliny Lanckorońskiej wkład do badań nad historią Polski*, „Prace Komisji Historii Nauki” 2004, 6.
- Wyrozumski J., *Smolka Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 39, Warszawa–Kraków 1999–2000.
- Zamorski K., *Przez profesjonalizację do międzynarodowej ekumeny historyków. Historiografia polska na międzynarodowych kongresach nauk historycznych w latach 1898–1938*, Kraków 2020.

NOTA O AUTORZE

Mariola Hoszowska – dr hab., prof. UR. Zainteresowania badawcze: dydaktyka historii, historia kobiet, historii historiografii. Opublikowała monografie: *Praktyka nauczania historii w Polsce 1944–1956* (Rzeszów 2002); *Siła tradycji, presja życia. Kobiety w dawnych podręcznikach dziejów Polski (1795–1918)* (Rzeszów 2005); *Ludwik Finkel i Akademia Umiejętności w Krakowie. Z dziejów współpracy Lwowa i Krakowa w XIX i XX w.* (Rzeszów 2011); *Szymon Askenazy i jego korespondencja z Ludwikiem Finklem* (Rzeszów 2013).

ABOUT THE AUTHOR

Mariola Hoszowska – PhD with habilitation, Prof. UR. Research interests: didactics of history, history of women, history of historiography. She published monographs: *Praktyka nauczania historii w Polsce 1944–1956* (Rzeszów 2002); *Siła tradycji, presja życia. Kobiety w dawnych podręcznikach dziejów Polski (1795–1918)* (Rzeszów 2005); *Ludwik Finkel i Akademia Umiejętności w Krakowie. Z dziejów współpracy Lwowa i Krakowa w XIX i XX w.* (Rzeszów 2011); *Szymon Askenazy i jego korespondencja z Ludwikiem Finklem* (Rzeszów 2013).